

HET HEILIG BALDAKIJN

**HET
HEILIG
BALDAKIJN**

**Over religie, ideologieën en
massabewegingen**

Peter Franken

Bij de cover: De Christus Verlosserkathedraal in Moskou werd op 5 december 1931 opgeblazen op last van Stalin. Op die plek moest het Paleis van de Sovjets verrijzen. Een voorbeeld van iconoclasmie op megaschaal, waarbij de 'nieuwe absolute waarheid' haar voorganger naar de schroothoop van de geschiedenis verwijst. Het Paleis werd nooit gebouwd en na de val van het communistische regime werd al snel begonnen met de wederopbouw van de kathedraal, die op 31 december 1999 in gebruik werd genomen. Het oude geloof was in ere hersteld, het orthodox christendom bloeide weer als vanouds in Rusland. De koepels symboliseren het metaforische 'Heilig Baldakijn' waaraan de titel van dit boek is ontleend.

VOOR MIJN VADER, 1910-1988

Schrijver: Peter Franken
Coverontwerp: Peter Franken
ISBN: 9789402191202
© Peter Franken

Inhoud

Voorwoord	7
I Inleiding	9
II Het jodendom	13
De eerste millennia	13
Jodendom en Hellenisme	32
De diaspora compleet	46
Verdrijving, emancipatie en assimilatie	61
III Het christendom	76
De oorsprong	76
De ontwikkeling	95
Een wereldreligie	122
De balans na twee millennia	134
IV De joodse eeuw	145
V Ideocratieën in de 20^e eeuw	162
VI Communistisch Rusland	174
De voorgeschiedenis	174
De Nieuwe Dag	181
De socialistische staat	219
VII Fascistisch Italië	261
Het ontstaan van een fascistische beweging	261

De fascistische staat	270
L'impero fascista	312
VIII Nationaalsocialistisch Duitsland	343
De weg naar de macht	343
Doorbraak van het nationaalsocialisme	358
Het nieuwe Duitsland	371
Raszuiverheid en volksgezondheid	398
Oorlog en holocaust	414
IX Epiloog	430
Eindnoten	443
Bibliografie	470

Voorwoord

Dit boek gaat over massabewegingen, in het bijzonder over de twee meest succesvolle ooit, te weten het christendom en het communisme. Al is de eerste een blijvertje en de tweede inmiddels wel op zijn retour. Onvermijdelijk komen bij het schrijven over het christendom, een religieuze beweging met de joodse prediker Jezus als boegbeeld, vragen op naar de betekenis van het jodendom voor zijn vermeende succesvolle rechtsopvolger. Die kunnen slechts worden beantwoord door het jodendom als geheel in de beschouwing te betrekken en zo neemt het verhaal direct al flink in omvang toe. Dan is er de runner up die de aandacht vraagt, een pseudoreligieuze beweging met Karl Marx als boegbeeld, ook een jood overigens maar dat is puur toeval, al hebben vele mensen daar anders over gedacht met alle gevolgen van dien. Het communisme moest tijdens de eerste helft van de 20^e eeuw het podium delen met nog twee bewegingen die veel aanhang kregen: het fascisme en het nationaalsocialisme. Ook die zullen in het verhaal over massabewegingen moeten worden betrokken wil het begrijpelijk blijven. Kenmerkend voor de 20^e -eeuwse massabewegingen is het ideologische keurslijf waarin de volgelingen werden gedwongen. Hier is sprake van een duidelijke parallel met de monotheïstische religies die er aan vooraf gingen. De vraag kan vervolgens worden gesteld wat een mens ertoe brengt zich daarin te schikken, er zelfs gelukkig van denkt te worden. Die vraag voert ons terug naar het allereerste begin, naar de evolutionaire sprong van homo sapiëns naar homo sapiëns reflexus religiosus.

Hiermee is de grote lijn in beeld gebracht waarlangs het verhaal verloopt dat in dit boek wordt verteld. Dat er zoveel aan bod komt vindt zijn oorzaak in de gedachte dat de geschiedenis een continuüm vormt. Omwille van de eenvoud wordt deze echter in de praktijk veelal opgedeeld in periodes, langs breukvlakken die voor de contemporaine mens geen betekenis gehad zullen hebben. Een mooi voorbeeld is het spreken over de Middeleeuwen, grofweg een periode tussen 500 en 1500 met als begin het verdwijnen van het Romeinse Rijk. Die aanduiding is echter slechts bruikbaar in het Westen, op Byzantium waar het Romeinse Rijk gewoon bleef voortbestaan is dit breukvlak op generlei wijze van toepassing. Compartimentering leidt tot een gevoel van discontinuïteit dat niet in overeenstemming is met het werkelijk verloop van de geschiedenis en moet daarom zoveel als mogelijk worden vermeden. Als toch besloten wordt het doorlopende verhaal in delen te presenteren, is het van het grootste belang de context te benadrukken

waarin de gebeurtenissen zich afspelen. Parallele ontwikkelingen kunnen wel na elkaar worden beschreven zolang maar duidelijk is dat ze zich gelijktijdig ontrollen. Zo kan de geschiedenis van het jodendom opgevat worden als een stuk dat op het wereldtoneel is opgevoerd waarin de joden de hoofdrol vervulden en christenen en communisten een bijrol. Schrijven over het christendom of het communisme – en het nationaalsocialisme – geeft natuurlijk een ander beeld, nu met de joden in een bijrol.

Belangrijk is echter dat de lezer meekrijgt dat (bijna) alles met elkaar samenhangt en dat het primaat ligt bij de menselijke natuur. Godsdienst, cultuur, politiek, het heeft allemaal slechts secundaire betekenis. In computertermen: de hardware van de mens heeft de hoofdlijnen van de geschiedenis bepaald, niet de software. Aan het einde van het boek zal moeten blijken in hoeverre de lezer in deze zienswijze heeft kunnen meegaan.

Peter Franken, Rotterdam, mei 2019

I Inleiding

Rituelen en de aanwezigheid van een kleine groep binnen een leefgemeenschap die de uitvoering hiervan monopoliseert, onderscheiden de mens van alle andere levende wezens op aarde. De vraag is waarin de oorsprong van dit bijzondere kenmerk is gelegen. In Bijbelse termen is sprake van verdrijving uit het Paradijs wegens het eten van de Boom der Kennis. Evolutionair komt dit overeen met de transformatie van homo sapiens in homo sapiens sapiens. In computertermen is dat te vergelijken met de introductie van homo sapiens 2.0. Het vermogen te kunnen reflecteren op het eigen bestaan door een nieuwe ontwikkeling van het animale zenuwstelsel is een evolutionaire sprong die verankerd is in de hardware van de mens. De bewust denkende mens wordt vanaf nu geconfronteerd met een ondraaglijke leegte in zijn bestaan. Hij leeft zonder enig idee te hebben met welk doel dat is, zijn enige zekerheid is dat hij op termijn dood gaat. Homo sapiens 2.0 ervaart zichzelf aanvankelijk als niet meer dan een ademtocht, een betekenisloos verschijnsel van voorbijgaande aard. Om een dergelijk zinledig bestaan draaglijk te maken heeft homo sapiens in een parallelle ontwikkeling een besef ontwikkeld deel uit te maken van een groter geheel. Hijzelf leidt een kortstondig bestaan op aarde maar maakt deel uit van een oneindige wereld. Die wereld wordt begrensd door het eigen waarnemingsvermogen. En in het zoeken naar houvast ontstaan begrippen als 'het firmament' waarin de hemellichamen een vaste plek hebben en dat de buitenaardse begrenzing vormt van de kosmos waarbinnen de nieuwe mens zijn bestaan een plek heeft gegeven. Het bevolken van die afgesloten ruimte met bovenaardse verschijnselen, waaruit gaandeweg een godenwereld ontstaat, komt voort uit een geestelijke ontwikkeling die eveneens in de hardware van homo sapiens 2.0 verankerd komt te liggen. Om die reden kan men ook wel spreken over homo sapiens religiosus.

Opgravingen in het gebied van de Tigris en de Eufraat hebben veel informatie opgeleverd over hoe al duizenden jaren geleden religieuze legenden een rol speelden in het leven van de reflecterende mens. Talrijke kleitabletten bleken beschreven met scheppingslegenden en verhalen over het hoe en waarom van het ontstaan van de mens naast de goden en als bijzondere verschijning binnen de dierenwereld. In een daarvan wordt verhaald over de god Marduk die onder supervisie van de goddelijke 'tovenaar' Ea aan de godin Aruru (of Mami) opdracht geeft om de mens te boetseren uit klei gemengd met het bloed van daarvoor opgeofferde goden. De enige reden die hiervoor wordt

gegeven is dat de mens nodig is om de goden te dienen en te vereren. De goden hebben publiek nodig, anders is hun bestaan zinledig. Hiermee wordt het probleem van de ondraaglijke leegte van het bestaan van de mens verlegd naar de goden. Maar de mens heeft nu in elk geval antwoord op de vraag waartoe hij op de wereld is: om de goden te dienen en te vereren. Deze doodoener is een blijvertje gebleken. Duzenden jaren later kreeg ik hetzelfde antwoord toen ik als achtjarige in een onbewaakt moment dezelfde vraag stelde.

De socioloog Peter Berger heeft in de jaren 1960 een model ontwikkeld dat voortborduurde op de evolutionair-antropologische ontwikkeling van homo sapiens religiosus, ook wel homo sapiens reflexus genaamd. Voor de weldadige afscherming van de leegte van de kosmos heeft Berger de term Sacred Canopy, ofwel Heilig Baldakijn, in het leven geroepen. Sjamanen werpen zich vervolgens op als de medierende personen die de verbinding tussen de twee werelden moeten borgen, de aardse en de bovenaardse. Hieruit ontstaat een priesterklasse die die zijn speciale link met de bovenaardse wereld gebruikt om de rest van de gemeenschap te overheersen. Binnen de gemeenschap ontstaat met het verstrijken der eeuwen als vanzelf een gemeenschappelijke visie op de gang der dingen. Men weet hoe de wereld in elkaar zit, hoe men heeft te handelen in het leven, welke goden het machtigst zijn en dus te vooral vriend moeten worden gehouden, kortom er is sprake van een gemeenschappelijk wereldbeeld.

Maar de ontwikkeling van de mens staat niet stil en na verloop van tijd kan het gebeuren dat zo'n oud en vertrouwd wereldbeeld niet langer in de pas loopt met het perceptieniveau van de deelnemers. Ter vergelijking: kleine kinderen kan men laten geloven in het bestaan van de Kerstman maar dat verhaal kent zoveel ongerijmdheden dat zelfs een kind dat geïsoleerd opgroeit vroeg of laat tot de conclusie moet komen dat dit niet in overeenstemming te brengen is met zijn kennis van de rest van de wereld. Zoiets zal ook het geval geweest zijn met de inwoners van het Romeinse Rijk die eeuwenlang hebben vastgehouden aan de geromaniseerde versie van de Griekse goden maar uiteindelijk ervaren dat deze Sacred Canopy teveel barsten begint te vertonen om effectief te zijn. Een oppergod die weinig anders doet dan achter vrouwen aanzitten en zichzelf daarvoor nog wel in een vlieg wil veranderen om in iemands slaapvertrek door te dringen, is niet langer geschikt voor 'grote mensen'. Het zijn stripverhaal personages geworden, die oude goden. Men heeft behoefte aan iets nieuws om de leegte van het bestaan te verhullen. Vandaar dat de belangstelling toeneemt voor mysterie-religies die veel minder geënt zijn op een afspiegeling van menselijke verhoudingen maar een beroep doen op de menselijke

fascinatie met onbegrijpelijke zaken. Buiten het Romeinse Rijk was men daar kennelijk al eerder aan toe geweest, want de 'nieuwe geheimzinnigheid' (een religieuze Nouvelle Vague) komt vooral uit het Oosten en Zuid Oosten. Mithras, Isis, Zoroaster en Sol Invictus verdringen Jupiter, Hera en Apollo. In deze religieuze revolutie heeft de nog betrekkelijk kleine beweging van de christenen door middel van mimesis een plaats op het grote podium der Romeinse religieuze stromingen weten te verwerven. Het is nog maar de vraag of men kan stellen dat genoemde bewegingen zijn opgegaan in het christendom of dat het christendom, met als boegbeeld de figuur van Jezus, is opgegaan in de Mithras cultus, waarbij Isis later is geïncorporeerd d.m.v. de instelling van de Maria cultus. Hoe het ook zij, het christendom had op een gegeven moment het tij mee in religieus opzicht. Wat wellicht de doorslag heeft gegeven is de hoge organisatiegraad van de christelijke gemeenschap, grotendeels geënt op die van de staat. Zo kon het christendom gemakkelijk tot een component van het staatsgezag worden gemaakt, alles sloot naadloos op elkaar aan. Voordeel was dat het wereldlijk gezag nu niet slechts een religieus tintje kreeg maar dat de keizer kon leunen op een loyaal kerkelijk apparaat dat voorgaf te kunnen beschikken over het eeuwige leven van de bevolking middels het wapen der excommunicatie.

Met het herstel van de Sacred Canopy kon de mens ten westen van de Euphraat er weer zo'n duizend jaar tegen. De erosie begon daar echter opnieuw in de late middeleeuwen totdat tegen het einde van de negentiende eeuw de moderne mens er weer alleen voorstond. Dat kan een verklaring zijn voor het feit dat nieuwe massabewegingen als het communisme, fascisme en nationaalsocialisme zo'n geschikte voedingsbodem aantreffen. Ze gaven de eenzame mens de gelegenheid de illusie te koesteren deel uit te maken van een groot geheel, met nieuwe zingeving, een gezamenlijke weg naar een nieuwe wereld en een nieuwe mens.

Opbouw van dit boek

Het jodendom ging het christendom voor in de overstap van polytheïsme naar monotheïsme en staat zodoende aan de basis van de geestelijke ontwikkeling van de mens in dat deel van de wereld dat thans bekend staat als 'Het Westen'. Om de ontwikkeling van het christendom te kunnen begrijpen is het daarom noodzakelijk eerst een studie te maken van deze 'rechtsvoorganger'. Het tweede hoofdstuk van dit boek is daar in zijn geheel aan gewijd. Daarin wordt ook antwoord gegeven op de prangende vraag waarin de oorsprong ligt van het fenomeen antisemitisme, imperatief aangezien zal blijken dat dit als een

dunne rode draad door de rest van boek loopt. Omdat het jodendom als religieus culturele entiteit tot op de dag van vandaag is blijven bestaan naast het christendom, heeft het verhaal geen einde bij het aanbreeken van de Common Era (CE) maar loopt het aanvankelijk door tot eind 19^e eeuw. Vervolgens komt het christendom uitgebreid aan bod, van het ontstaan als kleine joodse sekte tot een machtige wereldreligie. Het hoofdstuk getiteld 'De joodse eeuw' markeert de overgang van het meer op religie gefocuste deel van het boek naar het politieke gedeelte met aandacht voor moderne massabewegingen. Deze nemen bezit van de ruimte die vrijkomt als de christelijke Sacred Canopy begint af te brokkelen. Het tijdperk van de ideocratieën breekt aan met het communisme als belangrijkste exponent. Hieraan zijn de laatste hoofdstukken gewijd. In de epiloog wordt onderzocht in hoeverre alle besproken bewegingen onder één noemer gebracht kunnen worden of dat er toch teveel verschillen op hoofdpunten blijken te zijn om tot een consistent beeld te komen.

II Het jodendom

In dit hoofdstuk wordt de nadruk niet zozeer gelegd op de joodse religie, sekten, zeden en gewoonten als op het functioneren van de joodse gemeenschap in zijn omgeving. Het jodendom wordt geplaatst in een algemeen historische context, en dat over meer dan drie millennia. Deze benadering maakt het onvermijdelijk dat bepaalde onderwerpen slechts summier worden besproken, zeker als ze niet van groot belang zijn voor het verhaal als geheel. Binnen het grote geheel zal een poging worden gedaan tot beantwoording van een paar fundamentele vragen zoals waarin de oorsprong ligt van het fenomeen 'jodenhaat' en welke de oorzaken zijn van de diaspora. Het antwoord op de eerste vraag gaat in de richting van het verschijnsel 'monotheïsme'. Een religie die zich erop laat voorstaan de enige ware god te vertegenwoordigen, daarbij alle andere goden afwaarderend tot hersenschimmen en/of beeltenissen, is in zijn arrogantie een belediging voor allen die deze religie niet aanhangen. Het joodse monotheïsme was een paar duizend jaar geleden een nieuw fenomeen en joden die woonachtig waren in een gastland hebben daarmee veel kwaad bloed gezet. De tekst zal voorts duidelijkheid verschaffen over de diaspora en een antwoord geven op de tweede vraag. Betoogd wordt dat de verwoesting van de tempel door Titus geenszins het begin is geweest van een massale uittocht van joden uit Palestina. En dat zij die gebonden waren aan onroerend goed (landeigenaren) helemaal nooit zijn wegegaan.

Voor degene die zijn kennis over joden vrijwel uitsluitend ontleent aan de bijbel is de periode tussen de Babylonische ballingschap en het optreden van Jezus een blinde vlek. Een dergelijke discontinuïteit past niet in de opzet van dit boek en de joden worden dan ook nauwlettend gevolgd in wat feitelijk de constituerende periode van de joodse religie blijkt te zijn geweest. Ook wordt uitgebreid aandacht besteed aan de religieuze, culturele en politieke gevolgen van de Hellenisering en de daarop volgende Romanisering van het joodse thuisland Palestina. Hiermee wordt als vanzelf de context duidelijk van waaruit het ontstaan van de Jezusbeweging kan worden begrepen.

De eerste millennia

De oorsprong van wat men is gaan noemen 'het joodse volk' is in nevelen gehuld. Historisch is er hoegenaamd niets over bekend tot vijf eeuwen voor het begin van onze jaartelling. Wil je iets schrijven over

de eerste millennia dan begint dat noodgedwongen met zo'n twaalf eeuwen speculatie. Die speculatieve periode kan op verschillende wijzen worden ingevuld, als waren het divergerende scenario's.

Bijbels scenario: Abraham en Isaak

In de bijbel wordt Abraham opgevoerd als de patriarch van een nieuwe stam. Hij is een bedoeïen die zich ophoudt in Ur, ergens in Mesopotamië, het huidige Irak. Als zijn vader Terach sterft, roept Jaweh Abraham en zegt tegen hem dat hij op reis moet gaan: 'Trek weg uit uw land, uw stam en uw familie, naar het land dat Ik u aan zal wijzen. Ik zal een groot volk van u maken. Ik zal u zegenen en uw naam groot maken, zodat gij een zegen zult zijn.' (Gen.12,1-2). Een andere interpretatie van de bijbeltekst laat Abraham met zijn directe familie, waaronder zijn neef Lot en zijn vrouw Sarah, vertrekken uit Haran (Zuid-Oost Turkije). Hoe het ook zij, de familie komt aan in Kanaän en verblijft enige tijd in Sichem. Abraham stamt af van Sem, Arfachsad, Selah en Heber (Gen.11,10-17). De Hebreëen zouden genoemd kunnen zijn naar deze verre voorvader Heber en daarom is het mogelijk dat Abraham in Genesis 14,13 'de Hebreëer' genoemd wordt. Omdat het land weinig te bieden heeft vertrekt Abraham met Sarah naar Egypte. Hij laat Sarah zich uitgeven voor zijn zuster en de farao neemt haar tot een van zijn vrouwen. Abraham komt hierdoor bij de farao in de gunst te staan en wordt een vermogend man. Later wordt hij met Sarah weer weggestuurd als de farao ontdekt dat Sarah in werkelijkheid Abrahams vrouw is. Het gezelschap gaat opnieuw naar Kanaän. Ten tweede male daar aangekomen ontvangt Abraham een belofte: 'Ten zelfden dage maakte de Heere een verbond met Abraham, zeggende: Aan uw zaad heb Ik dit land gegeven, van de rivier van Egypte af, tot aan die grote rivier, de rivier Frath. (Ge.15,18).¹ Lot vestigt zich vervolgens in de Jordaanvallei en komt later om bij de vernietiging van Sodom.

Genesis 17 verhaalt over de aankondiging van Jaweh dat Abraham bij Sarah een zoon zal verwekken en dat deze de stamvader zal zijn van een groot volk. Verder sluit Jaweh met Abraham een plechtig verbond ten teken waarvan voortaan alle mannen besneden moeten worden. Die verplichting wordt met terugwerkende kracht opgelegd: ook Abraham moet er aan geloven evenals Ismaël, zoon van Abraham bij Hagar. Als later Jaweh met twee engelen bij Abraham langskomt op weg naar Sodom en Gomorra om deze steden te vernietigen, geeft hij zijn vrouw Sarah opdracht een maaltijd voor de gasten te bereiden. Het bestaat uit deegwaar, melkproducten en vlees. Kennelijk zijn de straffe voedingsvoorschriften die het jodendom later zo kenmerken

nog niet van kracht.² Sarah lacht wat in zichzelf als ze Jaweh hoort zeggen dat zij, negentig jaar oud en onvruchtbaar gebleken, een zoon zal baren. Als Jaweh haar daarop aanspreekt, ontkent ze. Hier spreekt een god die niet afstandelijk en almachtig is maar iemand die gewoon een beetje gepikeerd is omdat men aan zijn macht twijfelt. Later onderhandelt hij met Abraham over de voorwaarden waaraan moet zijn voldaan wil hij het veroordeelde Sodom alsnog sparen. Abraham heeft daar direct belang bij vanwege zijn neef. Verder vindt hij het geen stijl dat de hele stad vernietigd wordt, de 'rechtvaardigen met de onrechtvaardigen'. Uiteindelijk maken ze het af op een tiental: 'Nog zeide hij: Dat toch de Heere niet ontsteke, dat ik alleenlijk ditmaal spreke: misschien zullen er tien gevonden worden. En Hij zeide: Ik zal haar niet verderven om der tienens wil.'(Ge.18,32). Dat Sodom uiteindelijk toch met man en muis ten onder gaat, zegt iets over de vermeende goddeloosheid van het oord. Kennelijk waren er minder dan tien godvrezenden in de stad.³

Sarah baart later een zoon, Isaak, een halfbroer van Ismaël. Behalve Hagar is in de bijbel ook sprake van een andere bijvrouw van Abraham, een zekere Keturah, waarbij hij zes zonen had. (Gen.25,1-2). In totaal worden er dus acht zonen genoemd. Zoon Isaak erft Abrahams have en goed, de overige zonen krijgen geschenken. Over dochters wordt niet gerept. De bijbel spreekt over Isaak als Abrahams eniggeboren zoon, uiteraard omdat Sarah zijn hoofdvrouw is en Hagar slechts een bijvrouw, feitelijk Sarahs dienstmeid. Over de status van Keturah zijn de meningen verdeeld. Sommigen beweren dat zij en Hagar een en dezelfde persoon zijn. Anderen zien in haar een bijvrouw of een nieuwe hoofdvrouw na de dood van Sarah. Ter bevestiging van zijn verbond met Jaweh blijkt Abraham zover te willen gaan dat hij bereid is Isaak aan Jaweh te offeren. Dat dit op het laatste nippertje niet doorgaat, laat onverlet dat deze episode duidelijk aangeeft dat we met Jaweh in dit stadium nog van doen lijken te hebben met een god die zich niet van zijn heidense collega's weet te onderscheiden. (Gen.22).⁴

In Genesis 24 wordt verhaald hoe Abraham een knecht erop uit stuurt om een bruid voor Isaak te halen bij zijn familie in Mesopotamië. Een huwelijkskandidaat afkomstig uit de bewoners van Kanaän is niet bespreekbaar. De knecht komt terug met Rebecca, een dochter van Abrahams broer Nahor, die Isaak vervolgens twee zonen baart: Ezau en Jacob, in die volgorde. Omdat Jacob zijn oudere broer met een list diens eerstgeboorterecht afhandig weet te maken, richt alle aandacht zich vervolgens op hem. Hij is als het ware de derde patriarch van de nieuwe stam die met Abraham is begonnen.

Bijbels scenario: Jacob

Jakob wordt naar Mesopotamië gestuurd om daar een vrouw te zoeken. Hij komt in dienst van zijn oom Laban en huwt diens dochters Leah en Rachel. Verder heeft hij twee bijvrouwen, Zilpah en Bilhah, dienstmeiden van zijn officiële vrouwen. In totaal baren deze vrouwen hem twaalf zonen waarvan Judah (zoon van Leah), Josef en Benjamin, zonen van Rachel, de bekendste zijn. De twaalf zonen van Jacob zijn zodoende voor het grootste deel halfbroers. In Genesis 31 wordt verhaald hoe Jacob met zijn gezin en kudde zijn schoonvader Laban verlaat en teruggaat naar Kanaän. Aardig detail in dit verhaal is Rachels diefstal van de zogenaamde terafim, beeldjes van de familiegoden (ook wel vruchtbaarheidsgodinnen), uit haar vaders huis. De moeder van Josef en Benjamin staat duidelijk nog in de traditie van het veelgodendom.⁵ Er volgt een verzoening van Jacob met Ezaü en een nachtelijke worsteling met Jaweh in de gedaante van een engel. Jaweh geeft hem daarna een nieuwe naam: Israëel. Zodoende worden Jacobs nakomelingen Israëlieten genoemd. Die van Ezaü kennen we als Edomieten. Jacob vestigt zich in Sichem en koopt daar een stuk land van het plaatselijke stamhoofd Hemor.

Kort daarna lopen de zaken geheel uit de hand. Dinah, een van Leahs dochters, slaat aan het wandelen om de meisjes uit het dorp te leren kennen en wordt overweldigd door een van Hemors zonen, toepasselijk Sichem genaamd. Hij wil het echter niet bij een afgedwongen ontmoeting laten maar vraagt zijn vader met Jacob te regelen dat hij haar mag trouwen. Twee broers van Dinah, Simeon en Levi, dringen aan op eerwraak maar Jakob ziet in een huwelijk een mogelijkheid in vrede te kunnen leven met de stam van Hemor die een duidelijk numeriek overwicht heeft. Men komt overeen dat er getrouwd kan worden als de mannen van Sichem zich laten besnijden, zodat tenminste Jakob en zijn familie zich aan hun verbond met Jaweh kunnen houden. Nadat alle mannen zijn besneden en tijdelijk incombattant zijn, overweldigen Simeon en Levi alles en iedereen in het dorp Sichem en roeien het uit. Jacob is hierover zeer verstoord, zo wil Genesis 34,30-31: 'Toen zeide Jakob tot Simeon en tot Levi: Gij hebt mij beroerd, mits mij stinkende te maken onder de inwoners dezes lands, onder de Kanaanieten, en onder de Ferezieten; en ik ben weinig volks in getal; zo zij zich tegen mij verzamelen, zo zullen zij mij slaan, en ik zal verdelgd worden, ik en mijn huis. En zij zeiden: Zou hij dan met onze zuster als met een hoer doen?' Later zal blijken dat Simeon en Levi aan het kortste eind trekken bij de toewijzing van woongebieden door Jacob. Simeon mag slechts 'inwonen' in het gebied van Judah, Levi blijft gebied loos en wordt verantwoordelijk voor de tempeldienst (de latere Levieten).

Drie van Levi's achterkleinkinderen zien we overigens nog terug in het bijbelse scenario: Mozes, zijn zus Miriam en zijn broer Aaron. Josef, de favoriet van zijn vader, wordt vervolgens door zijn broers verkocht aan een groep langstreckende Ismaëlieten (familie van Jacobs oom Ismaël). Die verkopen hem op hun beurt aan de Egyptenaar Potifar, een hoveling van de farao. (Gen.37). Judah keert zich van zijn broers af (Gen.38) en gaat op zoek naar een vrouw uit de buurt. Hij huwt de dochter van de Kanaäniet Sua en deze baart hem drie zonen: Er, Onan en Sela.⁶ Later zal Er trouwen met Tamar, ook een 'dochter van Kanaan'. Vervolgens overlijdt Er (naar verluidt gestraft door Jaweh omdat hij zijn plicht verzaakte voor nageslacht te zorgen) en de tweede broer Onan, wiens naam overigens 'de viriele' betekent, verzaakt zijn zwagerhuwelijk en wordt daarom eveneens gedood. In plaats van Tamar zijn derde zoon Sela te geven stuurt Judah haar terug naar haar vader, bang als hij is opnieuw een zoon te verliezen. Tamar neemt haar toevlucht tot een list. Zij vermomt zich als hoer door (weliswaar gesluierd maar) uitdagend langs de kant van de weg te gaan staan daar waar ze weet dat Judah zal passeren. Ze verleidt haar schoonvader en neemt verschillende zaken van hem in onderpand tot het verdiende loon, een stuk vee, bij haar zal worden bezorgd. Judah wordt vervolgens geconfronteerd met het feit dat hij zijn schoondochter heeft bezwangerd en krijgt bij haar een tweeling, de broers Perez en Zerah. De latere koning David is een achterkleinzoon van deze Perez. Opvallend is dat Perez voor de helft Kanaäniet is. Zou hij als zoon van Er of Onan zijn geboren dan was hij zelfs voor driekwart Kanaäniet geweest. Het is denkbaar dat in de legendevorming de omweg via Judah heeft gediend om de lijn van Jakob naar David een wat grotere 'stamzuiverheid' te geven.⁷ Als Kanaän getroffen wordt door een tekort aan voedsel stuurt Jacob zijn zonen naar Egypte om graan te kopen. Alleen Benjamin blijft achter aangezien Jacob niet het risico wil lopen na Josef opnieuw een zoon van zijn favoriete vrouw Rachel te verliezen. In Egypte ontmoeten de broers Josef maar herkennen hem niet. Hij is opgeklommen tot de rang van grootvorst, vertrouweling van de farao en de belangrijkste bestuurder van het land. Hij ondervraagt zijn broers, die hij zelf wel heeft herkend, en vraagt hen nog eens terug te komen maar dan met de jongste broer in hun gezelschap. Simeon blijft als gijzelaar achter als de terugtocht wordt aanvaard. Bij hun tweede bezoek maakt Josef zich bekend en vergeeft zijn broers wat ze hem hebben aangedaan. Hij vraagt hen om met de gehele stam (feitelijk nog slechts Jacobs familie) naar Egypte te komen om zich te vestigen in het gebied Gosen. Dat is de streek tussen de Nijl en het latere Suez kanaal. Jakob stemt daar mee in en de gehele stam ruilt Kanaän in voor Egypte. Dat lijkt in te-

genspraak met de belofte van Jaweh maar is dat niet. Gosen behoorde wel degelijk tot het gebied dat Jaweh aan Abraham in het vooruitzicht had gesteld. (Gen.42-48). De stam van Jacob vermenigvuldigt zich en groeit uit tot het volk der Israëlieten. Binnen dit volk worden meerdere stammen onderscheiden elk met een nazaat van Jacob als patriarch.⁸ Na een periode van welvaart geraakt het volk in slavernij. Dat zal duren tot de uittocht uit Egypte onder leiding van Moses.

Bijbels scenario: Moses

Exodus verhaalt over het leven van de Israëlieten in Egypte en hun uittocht uit dit land. Centraal in het verhaal staat de bewering dat de Israëlieten zich sneller vermenigvuldigen dan hun gastheren en zodoende een bedreiging voor de staat beginnen te vormen. De farao probeert dat in de hand te houden door hun pasgeboren jongetjes te laten doden. Om de dans te ontspringen wordt Moses als baby te vondeling gelegd en uitgerekend door een Egyptische prinses drijvend in de Nijl in een biezen kistje aangetroffen. Zodoende groeit hij op aan het hof, niet wetend dat hij een Israëliet is. Later komt hij tot dit inzicht en verontwaardigd over de wijze waarop zijn volksgenoten worden onderdrukt, werpt hij zich op als hun leider en voert hen weg in noordelijke richting, naar Kanaän.⁹ Dat gaat niet zonder slag of stoot, eerst moet Egypte geteisterd worden door tien rampen vooraleer de farao instemt met hun vertrek. In Exodus is te lezen dat de Rode Zee tijdelijk wordt gespleten om het volk doorgang te verlenen. Gelet op het feit dat de Israëlieten woonachtig waren in Gosen, het gebied in het Noord Oosten van Egypte, is dat een ongeloofwaardig detail in deze mythe. Tussen het noordelijkste puntje van de Rode Zee en de oever van de Middellandse Zee zit immers ruim 100 km land waarover men kan lopen zonder zelfs maar natte voeten te krijgen. De bijbel geeft als reden dat de noordelijke route bevolkt wordt door Filistijnen die men beter kan mijden. Als de farao bemerkt dat Moses naar het zuiden is getrokken, denkt hij dat de Israëlieten zijn verdwaald in de woestijn en zet de achtervolging in beseffend dat hij zich heeft laten intimideren door een groep vrijwel onbewapende mensen. In de achtervolging wordt hij met zijn leger verzwolgen door de Rode Zee. (Ex.14,23-31). Eenmaal in het woestijngebied tussen Egypte en Kanaan ontpopt Moses zich als spiritueel leider van zijn volk. Hij ontvangt een set gedragsregels van Jaweh (Tien Geboden) en een uitvoerige reeks aanwijzingen die het religieus maatschappelijk functioneren van het volk reguleren.¹⁰ Behalve een deel van het boek Exodus is het gehele boek Leviticus en een groot deel van Numeri en van Deuteronomium hieraan gewijd. In het bijbelse scenario geeft Jaweh via Moses

dus een compleet boek met wet en regelgeving aan zijn uitverkoren volk. Belangrijk deel van die regels is de exclusiviteit die Jaweh opeist in ruil voor de bevoorrechtiging van zijn uitverkoren volk: 'Ik ben de Heere uw God, Die u uit Egypteland, uit het diensthuis, uitgeleid heb. Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben. Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen boven in den hemel is, noch van hetgeen onder op de aarde is, noch van hetgeen in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de Heere uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde, en aan het vierde lid dergenen, die Mij haten.' (Ex.20,2-5). Afvalligheid wordt dus gestraft tot in de volgende generaties, zelf achterkleinkinderen zullen hiervan de dupe zijn. Dat het Jaweh ernst is met die eis tot exclusieve verering blijkt uit zijn reactie als het volk, bij tijdelijke afwezigheid van Moses, een afgodsbeeld maakt, het 'Gouden Kalf', en daarom heen al dansend aan het feesten is. Jaweh wil het gehele volk verdelgen maar Moses weet hem daarvan af te brengen. In plaats daarvan moorden de mannen van zijn stam (Levi) 3000 mannen uit bij wijze van zoenoffer. Hier wordt duidelijk dat Jaweh een evolutie heeft doorgemaakt. Rebecca kon nog ongestraft haar terafim koesteren. Nu wordt dat gezien als afvalligheid en daarop staat feitelijk de doodstraf. De stenen tafelen waarop de nieuw gegeven wetten en voorschriften staan geschreven worden opgeborgen in een ceremoniële kist, de 'Arke des Verbonds'. Die wordt opgesteld in een provisorische tempel, een tent die wordt aangeduid als de Tabernakel. De Ark zal later in de tempel in Jeruzalem komen te staan en verdwijnt uit de geschiedenis na de verwoesting ervan door Titus.¹¹

Jaweh belooft alle vijanden van het volk Israël te zullen verdelgen zodat ze hun gebied in bezit kunnen nemen. Met name worden genoemd de Amorieten, Hethieten, Ferezieten, Kanaänieten, Hevieten, en Jebusieten. Het toegezegde gebied wordt als volgt omschreven: 'En Ik zal uw landpalen zetten van de zee Suf tot aan de zee der Filistijnen, en van de woestijn tot aan de rivier; want Ik zal de inwoners van dat land in uw hand geven, dat gij hen voor uw aangezicht uitstoot.' (Ex.23,31). Met Suf wordt de Rode Zee bedoeld, de zee der Filistijnen is de Middellandse Zee, de rivier kan weinig anders zijn dan de Jordaan. Al met al is het gebied veel kleiner dan hetgeen ooit aan Abraham werd beloofd. Van het sluiten van (strategische) bondgenootschappen kan geen sprake zijn: 'Gij zult met hen, noch met hun goden, een verbond maken. Zij zullen in uw land niet wonen, opdat zij u tegen Mij niet doen zondigen; indien gij hun goden dient, het zal u voorzeker tot een valstrik zijn.' (Ex.23,32-33).

Hoeveel Israëlieten zich na de episode met het gouden kalf in de woestijn bevonden kan worden opgemaakt uit Numeri 46 dat spreekt van 603.555 mannen van 20 jaar en ouder, waaronder niet die van de stam van Levi. In het bijbelse scenario is dus sprake van een volk bestaande uit ongeveer twee à drie miljoen mensen. Na een omzwerving van 40 jaar door de Sinaï woestijn wordt dan eindelijk het land Kanaan betreden en op de aanwezige stammen veroverd.

Bijbels scenario: richteren en koningen

Die verovering onder leiding van Jozua, de nieuwe leider na de dood van Moses, heeft een barbaars verloop. In overeenstemming met de richtlijnen van Jaweh worden de aanwezige stammen uitgemoord en hun gebied in bezit genomen. De stammen van Israël verspreiden zich over het veroverde land conform de aanwijzingen die Jacob indertijd gegeven zou hebben: Judah en Benjamin in het zuiden, Simeon verdeeld over het gebied van Judah, de overige stammen in het noorden. Van een centraal bestuur zoals de facto het geval was tijdens de trek door de Sinaï en de veroveringstochten is al gauw geen sprake meer. Bepaalde personen met aanzien werpen zich op als leidsman, de zogenaamde 'richteren'. Meer religieus bepaald is het optreden van profeten die veelal namens Jaweh het volk waarschuwen zich aan de gestelde regels te houden en zich niet over te geven aan afgoderij. De profeet Samuel zalft vervolgens Saul tot koning. Saul weet het al spoedig bij Jaweh te verbruïen als hij zich niet precies houdt aan diens instructies inzake de Amalekieten. Dit volk is in de bijbel het archetype voor alles wat slecht is. Met hen hebben de Israëlieten nog een appeltje te schillen omdat zij het volk van Israël in de rug aanvielen tijdens hun trek door de woestijn. Achter in de stoet liepen de zwaksten van het volk. Toen de strijd beslist was in het voordeel van Israël zei Mozes: 'Omdat Amalek de hand heeft durven opheffen tegen de troon van de Heere, zal de Heere strijd voeren tegen Amalek, in alle komende generaties.' (Ex.17,16). In het boek 1-Samuel krijgt koning Saul via de profeet Samuel van Jaweh de opdracht de Amalekieten en al hun vee volledig uit te roeien.¹² In het verhaal wordt verteld dat Saul op de koning na alle Amalekieten doodt en ook dat de beste stuks vee worden gespaard. Dit wordt hem door Jaweh zeer kwalijk genomen en als straf wordt hij van het koningschap ontheven. De gevangen genomen koning Agag wordt door Samuel gedood. Sauls opvolger is de legendarische koning David, uit de stam Judah. Hij voert oorlog tegen de heidense stammen uit de omgeving en weet zodoende zijn rijk uit te breiden. Zijn zoon Salomo zet die expansie voort en onder diens regering bereikt het gebied dat door het volk van Israël wordt beheerst

zijn grootste omvang. Onder Salomo wordt in Jeruzalem de eerste tempel gebouwd, ter vervanging van de Tabernakel. Hierdoor wordt Jeruzalem permanent tot het religieuze centrum van het land. Nog tijdens de regeerperiode van Salomo treedt het verval in en valt het koninkrijk uiteen in twee delen: Judah met Jeruzalem als hoofdstad en Israëel met als hoofdstad Samaria.

In het boek 1-Koningen wordt verteld dat Salomo een enorme harem had met honderden vrouwen afkomstig uit andere volken. Dat leidde onherroepelijk tot sluipende infiltratie van andere goden aan het hof. Om Salomo hiervoor te straffen kondigt Jaweh aan het rijk te zullen splitsen zodanig dat Salomo's nazaten nog slechts over zijn eigen stam (Judah) zullen regeren. Omwille van de band die Jaweh met David had, stelt de godheid de uitvoering hiervan uit tot na Salomo's dood. Een meer aardse oorzaak van de splitsing van het rijk is de hoge belastingheffing en dwangarbeid die door Salomo zijn ingesteld om zijn veldtochten, de bouw van de tempel en zijn eigen luxe leven mogelijk te maken. In het noorden heerst de overtuiging dat men krom moet liggen voor die ene stam in het zuiden, de stam van de heersende vorst, in alle opzichten een klassiek politiek probleem. Jerobeam, afkomstig uit de stam Efraïm waartoe ook de veroveraar van Kanaän Jozua had behoord, wordt de eerste koning van het noordelijke tien-stammen rijk. Salomo's zoon Rechabeam erft het koningschap over de stam Judah, waar Benjamin en de binnen het gebied verspreid levende stam Simeon zich bij aansluiten. Dit zuidelijke rijk geeft zijn naam aan een nieuw volk: de Joden. Zowel in het noorden als het zuiden raakt de exclusieve verering van Jaweh vervolgens in onbruik. Met name de kanaänitische moedergodin Asherah maakt een come back. Daarnaast doen ook andere 'afgoden' hun intrede. Een paar eeuwen later valt het noordelijk rijk ten prooi aan een invasie vanuit Assyrië. Het volk wordt weggevoerd in ballingschap. Van de betreffende tien stammen wordt daarna niets meer vernomen.

Bijbels scenario: Babylonische ballingschap

De koninkrijken Israëel en Judah waren beiden schatplichtig geworden aan Assyrië. Het niet betalen van de vereiste schattingen wordt gezien als de aanleiding voor de Assyrische invasie. Nadat Israëel is overwonnen wordt Jeruzalem belegerd. Dit beleg wordt na een paar jaar opgeheven, waarschijnlijk omdat de schatting alsnog werd betaald. De bijbel houdt het op goddelijke interventie. Ten tijde van deze oorlogen was Hizkia de heerser over Judah. De bijbel ziet hem als een godvrezende vorst, een van de weinigen overigens. Onder zijn regering wordt de tempeldienst volledig in ere hersteld, een absoluut verbod afge-

kondigd – en waar mogelijk gehandhaafd – op het uitoefenen van erediens- ten in andere tempels en de afgoderij met kracht bestreden. Als vazal van Assyrië speelt Hizkia een dubbel spel door zich in het geheim te verbinden met Egypte. Hij stelt de watervoorziening van Jeruzalem veilig door de constructie van een ondergronds kanaal, voor die tijd een technisch meesterwerk. Onder Hizkia's zoon Manasse vervalt Judah weer in afgoderij. Hoezeer dit het geval is kan worden opge- maakt uit de bloemlezing die 2-Koningen 23 geeft van al hetgeen Manasses opvolger Josia moet doen om weer in Jawehs gunst te gera- ken. Niet dat dit helpt, de godheid heeft zich voorgenomen Jeruzalem hetzelfde lot te laten ondergaan als Samaria, de hoofdstad van Israëel. Hij wordt ongetwijfeld in dit voornemen gesterkt door het gedrag van Josia's opvolgers, die vrijwel al diens maatregelen weer ongedaan ma- ken. Dan doet Nebukadnezar zijn intrede, de koning van het Babylo- nische Rijk. Lange tijd een vazalstaat van Assyrië heeft 'Babel' de rollen weten om te draaien. Judah wordt een vazalstaatje van Babylonië. Koning Zedekia rebelleert tegen Babylonië, daarbij rekenend op Egp- tische steun, die echter uitblijft. Het volk van Judah wordt overwon- nen en 'weggevoerd in ballingschap'. In 2-Koningen 25,11-12 staat hierover: 'Het overige nu des volks, die in de stad overgelaten waren, en de afvalligen, die tot den koning van Babel gevallen waren, en het overige der menigte, voerde Nebuzaradan, de overste der trawanten, gevankelijk weg. Maar van de armsten des lands liet de overste der trawanten enigen overig tot wijngaardeniers en tot akkerlieden.' Met andere woorden: de ambtenaren worden weggevoerd, de boeren blij- ven achter. Verder wordt de tempel verwoest en alles van waarde meegenomen naar Babylon. De befaamde joodse ballingschap neemt een aanvang. Babylonië is van nu af de regionale heersende mogend- heid waarvan het gebied loopt van de Nijl tot de Tigris. Dat zal echter niet lang duren doordat het Babylonische Rijk onder de voet wordt gelopen door de Perzen. Tijdens de Babylonische ballingschap genie- ten de joden veel vrijheid. Ze kunnen hun eigen geloof belijden en vormen een op zichzelf staande culturele gemeenschap. Net als in voorgaande gevallen in Egypte (Jozef, Moses) is ook hier sprake van een mythische figuur die opklimt aan het hof: Daniël. Als de Perzen het voor het zeggen krijgen, mogen de joden terugkeren naar Judah, dat wil zeggen na een periode van ongeveer een halve eeuw. Lang niet iedereen maakt van die mogelijkheid gebruik, getuige ook de geschie- denis van Esther, onderwerp van het meest romantische bijbelboek en het enige waarin de naam van de godheid nergens voorkomt. Hierin is sprake van een grote joodse gemeenschap in het voormalige ballings- oord. Terugkeer naar Judah was kennelijk toch niet zo aantrekkelijk

en verder: ook in Babylon leefde men binnen het gebied dat Jaweh aan 'Abrahams zaad' had beloofd. In het bijbels scenario zijn we nu aangeland op ongeveer vijf eeuwen voor het begin van de huidige jaartelling (BCE). De eerste nevelen zijn opgetrokken, het joodse volk heeft zijn intrede gedaan in de reguliere geschiedschrijving.

Realistisch pseudo-historisch scenario

Door extrapolatie van hetgeen bekend is over omringende volken en terug redenerend vanuit de periode waarvan wel het nodige is overgeleverd, kan een beeld worden geschetst van de 'joodse prehistorie'. Als aanvulling hierop moet selectief gebruik worden gemaakt van bijbelse mythen en legenden om die periode in te kleuren. Het is aannemelijk dat het volk van de Israëlieten is voortgekomen uit een stammenverband van woestijnnomaden. Wellicht had de ene stam een mythische aartsvader die Abraham werd genoemd, een ander kende een zekere Jacob en een derde sprak over Isaak als patriarch. Bij samenvoeging van verschillende stammen tot een volk kunnen die aartsvaders tot een gemeenschappelijk verleden zijn geworden, geholpen door het toevoegen van een familieverband. Zodoende krijgt het nieuwe volk een gemeenschappelijke herinnering. Dat geldt niet slechts verhalen omtrent afstamming maar kan ook van toepassing zijn op gebeurtenissen die ooit veel indruk hebben gemaakt op een bepaalde stam, bijvoorbeeld de exodus en andere verhalen, ervaren door een deel, later toegedicht aan allen. Zo ontstaat een collectieve historie. Een rondtrekkend woestijnvolk dat een gebied betreedt waar bomen groeien en akkerbouw mogelijk is, zal zich in een gebied met overvloed wanen: 'Een land van melk en honing'. Deze metafoor is eerder een hyperbool dan een versluiserde duiding van de werkelijkheid. Het land Kanaän is geografisch hetzelfde als het latere Palestina, bij afwezigheid van moderne technieken een weinig vruchtbaar gebied. Of het Israëlietische volk en masse uit Egypte kwam is onduidelijk. Er is althans geen enkel historisch bewijs voor. Voor hetzelfde geld is er sprake geweest van een stammenverband dat zich geleidelijk heeft vermengd met de plaatselijk stammen. Of van een gedeeltelijke verovering op de bestaande bevolking waarbij behalve de Jordaanvallei het midden en zuiden van het latere Palestina in bezit werd genomen. De bijbel maakt het er overigens niet eenvoudiger op door andere stamverbanden te noemen die direct op de vermeende aartsvaders teruggaan. Zo zijn er afstammelingen van Abraham, de Ismaëlieten, en van Ezau, de Edomieten. Wat moeten we daar mee aan? Als het alleen de afstammelingen van Jacob zijn die vanuit Egypte het land Kanaän betreden, dan zullen ze daar volgens de bijbel ook hun eigen familie hebben aange-

troffen. Hoe het ook zij, op een gegeven moment woonden er in Kanaan verschillende volkeren die in een bepaalde periode schatplichtig geweest zullen zijn aan de Assyriërs, de heersende regionale grootmacht. Van een verenigd koninkrijk onder David en Salomo is niets bekend. Wel is aannemelijk dat er kleine vazalrijkjes hebben bestaan die werden bestuurd door koningen met die namen. Per slot van rekening moeten ook mythen en legenden een oorsprong hebben.

Een nomadenvolk dat een nieuw land binnentrekt en zich daar vestigt is niet uniek in de geschiedenis. De periode van de grote volksverhuizingen geeft veel 'hedendaagse' voorbeelden: Hunnen, Vandalen, Mongolen etc. Na verloop van tijd lijken ze verdwenen te zijn, feitelijk zijn ze gewoon opgegaan in de reeds aanwezige bevolking. Iets dergelijks is ook goed mogelijk waar het de Israëlieten betreft. Het verbod dat Jacob zou hebben uitgevaardigd op uithuwelijken van vrouwen aan andere stammen dateert van de periode waarin de bijbel werd geschreven. Dat is naar schatting een millennium na de vermeende vestiging van Jacob in Sichem. En het opnemen van vreemde vrouwen in de stam was ook in Jacobs tijd al geen probleem, afgaande op de partnerkeuze van de feitelijke joodse aartsvader Judah, de kanaänitische vrouwen Sua en Tamar. Een deel van de in deze Assyrische vazalstaat levende bevolking is rond 722 BCE weggevoerd naar Assur of Nineve in het huidige Irak. Hierover is indirect iets bekend doordat een Assyrische inscriptie beschrijft hoe koning Tiglat Pileser III Hosea tot koning van Samaria en omgeving kroont. Zijn zoon Sargon II neemt een aantal jaren later Samaria in omdat de vereiste schattingen niet worden betaald. Goed beschouwd doet het volk van Israël hier voor het eerst zijn intrede in de gedocumenteerde geschiedenis, om er onmiddellijk weer uit te verdwijnen. Vermoedelijk is de maatschappelijke bovenlaag weggevoerd, degenen die het land moesten bewerken zal men hebben achtergelaten. Hoe zou een land dat niet langer wordt bewerkt iets kunnen opbrengen? Bij volledige deportatie was de Assyrische schatkist allerm minst gebaat, wel bij volledige onderwerping. Uiteraard is het mogelijk dat kolonisten uit Assyrië zich in Samaria en omgeving hebben gevestigd. De latere Samaritanen waar de bijbel geen goed woord voor over heeft, zijn dus naar alle waarschijnlijkheid tenminste voor een deel de nazaten van de verdwenen tien stammen.¹³

Het koninkrijk Judah

Koning Hizkia weet een belegering van Jeruzalem door de Assyriërs te weerstaan. Het feit dat hij door het laten bouwen van een toevoertunnel de watervoorziening van de stad had weten te borgen, zal daar

mede debet aan zijn geweest. In die tunnel is in 1880 een inscriptie aangetroffen die afkomstig lijkt te zijn uit de 8^e eeuw BCE. Er wordt in verteld hoe twee in tegenovergestelde richting werkende ploegen elkaar ontmoeten en zodoende de tunnel voltooiën.¹⁴ Onder Hizkia's opvolger vervalt het rijk weer in afgoderij en het is aan zijn zoon Josia om orde op zaken te stellen. Waarschijnlijk was deze Josia een fundamentalist die een strikt monotheïsme aan het volk probeerde op te leggen om zodoende met behulp van Jaweh's priesters meer grip op de verdeelde samenleving te krijgen. Net als bij zijn illustere Egyptische voorganger Echnaton overleeft die poging zijn initiator niet. Onder zijn opvolgers leeft de afgoderij weer op. Na de verovering van Jeruzalem door de Babyloniërs begint voor een deel van de bevolking een leven in ballingschap. Onder hen een van de laatste vazalkoninkinnen, Josia's kleinzoon Jehoiachin. Zijn naam komt voor op een kleitablet dat eind jaren 1930 werd gevonden in Babylon. Het betreft een verzameling kleitabletten waarop staat hoeveel olie er per maand aan bepaalde joden verstrekt mag worden. Een daarvan heet Ya'u-kinu, koning van Yahudu. Gelet op de sterke overeenkomst in namen, moet hiermee wel de bijbelse koning bedoeld worden. Hij ontving (omgerekend) vijf liter olie per maand.

Nadat Babylonië de macht heeft moeten afstaan aan Perzië krijgen de joden de gelegenheid terug te keren uit ballingschap. Dat is ten tijde van Cyrus II rond 538 BCE, ongeveer een halve eeuw na het begin van de ballingschap die dus van betrekkelijk korte duur was. Die terugkeer vertoont de nodige overeenkomsten met wat zich in de 20^e eeuw CE zal voordoen. De 'boeren en buitenlui' die in het land waren achtergebleven zien zichzelf als rechtmatige bewoners van het land, degenen die de heersende zeden en gewoonten hebben bewaard. De Babyloniëse joden arriveren in een paar golven waarvan de eerste zich de taak stelt onmiddellijk met de herbouw van de tempel te beginnen. De aanwezige joden willen daaraan meewerken maar worden buitengesloten. De bouw van de nieuwe tempel is duidelijk bedoeld als levend bewijs voor een joodse revival, een terugkeer naar Josia als het ware. Ironisch natuurlijk omdat deze koning alles behalve maatgevend was voor hoe er tot op dat moment in Judah (en Israël) werd geleefd. In de bijbelboeken Ezra en Nehemia wordt nauwgezet uit de doeken gedaan op welke wijze het land weer wordt 'gereinigd'. Joden die met niet-joodse vrouwen waren getrouwd (gedurende de voorafgaande halve eeuw!) dienden hun huwelijk te ontbinden. Zij die daaraan geen gevolg geven, worden uitgestoten. Zodoende proberen de nakomelingen van de weggevoerde elite hun religieuze cultuur op te leggen aan de achterblijvers die veel groter in getal zijn. Hier wordt de kiem gelegd

voor de splijting van de joodse samenleving in het gewone volk enerzijds en de religieuze aristocratie anderzijds. Ezra geeft ons de namen van de twee voormannen van de eerste repatriëringsgolf in 538: Sheshbazzar en Zerubbabel. Deze uitgesproken 'heidense' namen zijn een indicatie voor de mate waarin de joodse ballingen zijn gebabylo-niseerd. In Babylonië blijft ook na 520 BCE, de tijd van de laatste repatriëringsgolf, een groot deel van de ballingen wonen, gewoon onder Perzisch bestuur. Het is een vroeg voorbeeld van de diaspora, de blijvende verstrooiing van de joden over gebieden buiten het thuisland. De aanwezigheid van een grote joodse gemeenschap in Mesopotamië zal pas eindigen met haar expulsie na de stichting van de staat Israël in 1948.

De opmars van de Perzen wordt in zuidelijke richting voortgezet waardoor ook Egypte onder Perzisch bestuur komt. Uit papyri die zijn gevonden in Elephantine (Aswan) kan worden opgemaakt dat zich daar in 475 BCE een flinke joodse kolonie bevond. De joden vervullen daar de rol van professionele krijgslieden, een soort huurlingen garnizoen dat voor de Perzen de rust en orde in het gebied moet bewaren. Er wordt wel beweerd dat joden buiten het thuisland voornamelijk in vreemde krijgsdienst leefden: 'de vechtende jood' als epitheton. Wat verder opvalt is het onbekommerd offeren van rammen in de plaatselijke tempel. Niet alleen wordt de plaatselijke bevolking daarmee geschoffeerd, de ram is in Egypte een heilig dier, maar ook wordt het gebod genegeerd dat uitsluitend in de tempel in Jeruzalem aan Jaweh mocht worden geofferd. Sinds Josia was daar sterk de nadruk op komen te liggen, geen andere plaats voor de joodse eredienst dan de tempel in Jeruzalem. Ook in andere delen van Egypte blijken rond het begin van de vijfde eeuw BCE zich joodse gemeenschappen te hebben gevestigd. Voor een volk dat de uittocht uit Egypte zo ongeveer als haar glorieus ontstaansmoment beschouwt, is dat merkwaardig. Gaan we er van uit dat het exodus verhaal niet meer is dan een mythe en Moses een mythische patriarch, dan wordt alles een stuk begrijpelijker. Eeuwenlang zaten de koninkrijken Israël en Judah klem tussen de grootmachten Assyrië en Egypte. En later tussen Babylonië en Egypte. Liever dan een nederlaag en deportatie af te wachten, zullen veel joden bijtijds een heenkomen in Egypte hebben gezocht, een land dat naar alle waarschijnlijkheid cultureel dichter bij hen stond dan de Mesopotamische grootmachten. Deze trek biedt een verklaring voor het ontstaan van de diaspora, later uitgebreid met de bovengenoemde vrijwillige vestiging in Mesopotamië. Overigens is het zeer wel mogelijk dat het volk van Israël lange tijd een nomadenvolk was dat pendelde tussen Kanaän en Egypte, afhankelijk van de beschikbaarheid

van voedsel. De bewegingen van en naar Egypte door Abraham en Jacob die in de bijbel zijn beschreven zouden heel wel een metafoor kunnen zijn voor een dergelijke pendel.

Jaweh, de bijbel en het joods zijn

Het volk van Israël heeft zijn moment of glory in de periode dat David en Salomo heersen over een groot rijk dat zich uitstrekt van de Nijl tot de Tigris, niet toevallig het gebied dat Abraham ooit was toegezegd. David verovert de versterkte stad Jeruzalem op de Jebusieten en maakt haar tot zijn hoofdstad. Salomo bouwt er de eerste tempel. Dat zou zo rond tien eeuwen BCE plaats hebben gevonden, zo wil de bijbel ons doen geloven. Hoewel de omringende volken in die periode hun geschiedenis letterlijk in steen vastlegden en minder belangrijke zaken op zijn minst in klei kerfden, is voor de koninkrijken van David en Salomo nooit enig archeologisch bewijs gevonden. Voor onderzoekers die niet gehinderd worden door overdreven respect voor wat in de bijbel staat ('het staat toch geschreven?') is de conclusie duidelijk: het gaat hier om mythen en legenden. Een simpele extrapolatie leidt tot de constatering dat de bijbel als geheel niet kan bogen op enige historiciteit. Dat roept vragen op zoals 'wanneer is de bijbel geschreven' en 'wie hebben de bijbel geschreven en waarom'? Dat zich meerdere personen hebben bezig gehouden met het produceren van bijbelteksten is evident. Alleen al de wijze waarop Jaweh wordt geportretteerd is zo divers dat hier wel meerdere bronnen aan ten grondslag moeten liggen. Jaweh als benaderbaar persoon die een maaltijd komt scoren bij Abraham op weg naar een lastige klus in Sodom en Gomorra. Jaweh de donder en bliksem godheid die zo angstaanjagend en overweldigend is dat Moses met zijn rug naar hem toe moet staan om niet te verbranden. Jaweh als alwetende grijsaard tronend te midden van hemelse heerscharen. Ook de moeizame ontwikkeling van de beste god onder de andere goden tot de enige god duidt op meerdere auteurs. En hetgeen Jaweh via Moses als richtlijnen doorgeeft aan zijn volk weerspiegelt zich in de uitspraken en bevelen van Moses zelf. Enerzijds het 'De vreemdeling, die als vreemdeling bij u verkeert, zal onder u zijn als een inboorling van ulieden; gij zult hem liefhebben als uzelf; want gij zijt vreemdeling geweest in Egypteland' (Leviticus 19,34). Anderzijds het bevel tot uitroeien van de Midianiten. Als de Israëlitische strijders slechts de mannen hebben omgebracht en de vrouwen en kinderen, het vee en alles wat verder van waarde was mee terug naar het kampement hebben gevoerd, krijgen ze van een zeer vertoornde Moses te horen: 'Hebt gij dan alle vrouwen laten leven?' (Numeri 31,15). Men moet opnieuw aan het werk: slechts meisjes die nog maagd zijn

mogen in leven blijven zodat ze tot slavinnen gemaakt kunnen worden, de overige vrouwen en kinderen moeten ter dood worden gebracht. De twee gezichten van Moses en impliciet ook van Jaweh: empathisch en genadeloos, humanist en oorlogsmisdadiger. Een terugkerende mantra in de bijbel is die welke het gedrag van een koning beschrijft: 'En hij deed dat kwaad was in de ogen des Heeren'. Hier zijn de bijbelschrijvers aan het woord die alles bekijken door de religieus correcte bril van hun eigen tijd. Al die mythen en legenden laten immers een volk zien dat zich in weinig onderscheidt van de omringende volken. Het is polytheïstisch, het hecht aan beeltenissen van godheden, kent vrouwelijke goden (met name vruchtbaarheidsgodinnen), gaat uit van het principe dat goden in paren komen, net als mensen. Ook Jaweh heeft een vrouw, de zeer populaire godin Asherah.¹⁵ In de strijd om het bestaan met omringende volken is het van belang een sterke god aan je zijde te hebben, liefst meerdere. De Griekse mythologie kan hier tot voorbeeld strekken. Maar in plaats van meerdere tweederangs goden is het beter de oppergod voor je te laten strijden. En van een oppergod tot de enige god met uitsluiting van andere goden is een minder grote stap dan het lijkt. Als volk heb je zodoende de enige god aan je kant, de tegenstanders hebben geen god die voor hen kan strijden, simpelweg omdat er geen andere goden zijn. Dat moet een enorme boost geven aan het moreel van de gemeenschap en op den duur leiden tot grotere saamhorigheid en een gevoel van onoverwinnelijkheid.¹⁶

Een eerste aanzet hiertoe komt vermoedelijk voor rekening van Hizkia, de grote sprong voorwaarts wordt echter gedaan door Josia. Maar zijn opvolgers lappen diens monotheïsme aan hun laars en moeten daarvoor boeten met de Babylonische ballingschap: 'god straft onmiddellijk'. Ten tijde van die ballingschap zal een begin zijn gemaakt met het verzamelen en redigeren van de sinds jaar en dag circulerende mythen en legenden. Elke schrijver gaf er zijn of haar interpretatie aan maar steeds met hetzelfde doel: het volk inpeperen dat de enig juiste weg is het vereren van de enige echte godheid, met ontkenning van het bestaan van andere goden. Doordat er nogal veel verschillende schrijvers bezig zijn geweest, en zeer waarschijnlijk over meerdere eeuwen, heeft de bijbel het karakter van een anthologie gekregen. Er is sprake van grote interpretatieverschillen van gebeurtenissen en waardering van personen. Zo komt de legendarische David er in Kronieken een stuk beter van af dan in Samuel. Dat Babylonische legenden als voorbeeld en inspiratiebron voor de joodse bijbelschrijvers hebben gediend is met name heel goed herkenbaar in de scheppingsverhalen. De Babylonische variant leunt nog sterk op een complex

universum met vele goden en allerhande wangedrochten, samengestelde wezens waarin de ledematen van verschillende dieren op creatieve wijze zijn gecombineerd. De scheppingsverhalen in de joodse bijbel zijn hiervan een doorontwikkelde, afgeslankte en meer realistische versie. Niet alleen ontbreekt de gruwelmenagerie maar ook is afscheid genomen van het veelgodendom. Opvallend is echter dat in bijbelteksten met visioenen en profetieën vaak nog wordt teruggegrepen op de Babylonische 'horror zoo'. Zelfs Johannes ontkomt daar niet aan in zijn nieuwtestamentische Apocalyps.

Goed beschouwd begint het bestaan van het joodse volk als culturele gemeenschap met een monotheïstische religie als handelsmerk pas als het terugkeert uit de ballingschap. En de grondlegger ervan is hoogstwaarschijnlijk koning Josia, een verder weinig op de voorgrond tredend figuur. Ook dat is begrijpelijk als men bedenkt dat de bijbelauteurs de indruk willen wekken dat het monotheïsme van meet af aan met het volk van Israël verbonden is geweest. Men gaat terug op een legendarisch verbond dat Jaweh zou hebben gesloten met Abraham. Van af dat moment is er sprake van 'Gods Uitverkoren Volk'. In die revisionistische benadering is geen plaats voor een initiator van het monotheïsme duizenden jaren later. Josia kon immers niet zijn begonnen wat al sinds mensheugenis bestond!¹⁷ Het heeft er dus alle schijn van dat zwaar aangezette kenmerken van het jodendom zoals het benadrukken dat Jeruzalem het enige centrum van het geloof is – de enige plaats met een tempel waar aan de godheid mag worden geofferd – , het ontkennen van het bestaan van andere goden dan Jaweh, de zeer gedetailleerde leefregels etc. pas hun vorm hebben gekregen ongeveer vijf eeuwen BCE. Omgekeerd, als we dit als uitgangspunt nemen dan valt alles op zijn plaats en zijn alle ongerijmdheden in de bijbel afdoende verklaard. Het moment dat het joodse volk zijn intrede doet in de gedocumenteerde geschiedenis komt dus niet zo laat doordat men heeft nagelaten sporen achter te laten zoals alle omringende volkeren van enige betekenis, maar doordat het simpelweg in die vorm nog niet bestond. Het jodendom, het joods zijn, de joodse religie, de joodse zeden en gewoonten, de uitputtende joodse leefregels, de hardnekkigheid waarmee joden zich onderscheiden van andere volken, het taboe voor joden om buiten de gemeenschap te trouwen, het bestaat allemaal veel korter dan de bijbel ons wil doen geloven. In die zin is niet de mythische exodus uit Egypte het 'defining moment' van het joodse volk maar de historische terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Op dit punt is het belangrijk om te benadrukken dat het joodse volk zich slechts op het vlak van cultuur en religie onderscheidt van de volkeren in het gebied dat thans het Midden Oosten wordt genoemd.

Voor andere verschillen is geen enkele aanwijzing, er is geen sprake van rassenonderscheid zoals tussen negers en chinezen. Doordat vanaf ongeveer 500 BCE de nadruk werd gelegd op huwen binnen de groep, is het overigens wel mogelijk dat bepaalde specifieke genetische kenmerken opvallend vaak zijn overgedragen.

Het Rijk Gods en de Messias

Voor de meeste christenen bestaat er maar één Messias en dat is Jezus. Feit is echter dat de persoon Jezus staat in een oude joodse traditie. Het fenomeen messias is volledig joods van oorsprong en is slechts bij toeval zo'n belangrijk begrip geworden in het christendom. Voordat we hier nader op ingaan eerst een korte terugblik op het vermoedelijke ontstaan van de religieuze beleving door de mens, het eerder besproken ontstaan van homo sapiëns reflexus religiosus. De op zijn eigen bestaan reflecterende mens zal in zijn omgeving een verschil gewaar zijn geworden tussen voorspoed en ongeluk, tussen goed en kwaad. Daarbij zal hem een onderscheid duidelijk zijn geworden tussen de invloed van de natuur en die van de medemens. Natuurrampen komen voor rekening van de goden, onweer betekent dat Donner boos met zijn hamer slaat en zo zijn er wel meer 'verklaringen' voor ongewenste gebeurtenissen te bedenken die de mens in zijn bestaan (lijken te) bedreigen. Ook onverwacht onheil dat een mens kan treffen zonder dat zijn directe omgeving daar iets mee te maken heeft, kan worden toegeschreven aan de goden. Nog tot halverwege het eerste millennium CE leefden vele mensen met het beeld van een antropomorfi-sche godenwereld, goden die gemodelleerd waren naar mensen met al hun hebbelijkheden en onhebbelijkheden. Stond men in de gunst bij de een, dan kon dat de gramschap van een andere god opwekken met alle gevolgen van dien. De Griekse en Romeinse mythologie staat bol van dit soort situaties. Lastiger wordt het om te begrijpen waarom de ene mens 'slecht' is en de andere 'goed'. Is dat het gevolg van een foutje in de schepping? De diverse zondvloedverhalen bevestigen die manier van denken. In de bijbelse versie is God ontevreden met hoe zijn schepping heeft uitgepakt, hij besluit tot een nieuwe poging door bijna alles te vernietigen en met een beperkt aantal creaturen een nieuwe start te maken. Kennelijk ziet hij zijn eigen werk niet als de oorzaak van de mislukking maar de wijze waarop zijn pionnen op aarde zich hebben ontwikkeld. Hoe het ook zij, het heeft niet geholpen om de aarde te bevrijden van de slechte mens, deze floreerde ook na de zondvloed als voorheen. In de musical 'Fiddler on the roof' maakt Tevje naar aanleiding van een pogrom tijdens de bruiloft van zijn oudste dochter God een verwijt. Hij onderbreekt zijn monoloog echter door

tegen zichzelf (en het publiek) te zeggen: 'Klagen bij God over God, dat schiet niet op natuurlijk'. En dat geeft precies de kern van het probleem weer voor de mens die leeft in een gemeenschap met één almachtige god. Rivaliteit tussen goden als oorzaak voor persoonlijk leed speelt geen rol meer. Evenmin kan een beroep worden gedaan op een onvolkomenheid in de schepping. De huidige god is almachtig en alwetend, als er dus 'kwaad' in de wereld bestaat naast 'goed' dan is dat zo bedoeld, een vooropgezet plan dat wij mensen nu eenmaal niet in staat zijn te bevatten. Gewoon een te klein denkraam. Maar dat lost onvrede met het bestaan in zijn huidige vorm voor veel mensen niet op. Het jodendom heeft zich van oudsher gekenmerkt door een simpele oplossing voor deze knellende problemen aan te dragen: de situatie in deze vorm is maar tijdelijk. Er komt een moment waarin de wereld op zijn kop zal worden gezet en alles ten goede zal keren. Deze gebeurtenis wordt aangeduid als de komst van het Rijk Gods op aarde. God maakt in deze verwachting gebruik van een aardse tussenpersoon die het volk voor zal gaan in de strijd tegen zijn vijanden, een messias. Nadrukkelijk dus geen halfgod maar een soort superman. Als de strijd voor het joodse volk is gewonnen volgt een godsgericht waarin de 'slechten' worden veroordeeld en verdoemd en de 'goeden' worden verheven tot een leven in Gods Rijk. Met 'slechten' worden hier uiteraard vooral zij bedoeld die niet in de ene almachtige god geloven en zijn gedragsregels aan hun laars hebben gelapt. Daarmee is het probleem van de onvolkomen schepping natuurlijk niet echt opgelost, aangezien de 'slechten' daarvan een volwaardig deel uitmaakten, ze hoorden erbij. En bij dat Laatste Oordeel ineens niet meer. Hoe het ook zij, het wachten op de komst van een messias loopt als een rode draad door de geschiedenis van het jodendom, vooral oplevend in een periode van buitenlandse onderdrukking. Het is dan ook niet vreemd dat de messiaskoorts een hoogtepunt bereikte ten tijde van de Romeinse overheersing van Palestina, een zo op het oog uitzichtloze situatie die alleen door goddelijk ingrijpen zou kunnen worden beëindigd. En de persoon van Jezus paste daar wonderwel in, evenals tal van messiaanse collega's in diezelfde periode overigens. Het is van belang om te benadrukken dat de messiasgedachte zuiver particularistisch joods was. De messias was er voor het heil van de joden, voor niemand anders. Jaweh had ooit een (mythisch) verbond met het volk Israël gesloten waarbij hen een thuisland werd beloofd en de heerschappij van hun religie over de gehele wereld. Inmiddels waren er al tien stammen verdwenen en de resterende leden van de gemeenschap werden onderdrukt in hun eigen land. Het Rijk Gods was voor velen dan ook niet meer dan het afwerpen van dit vreemde juk en het her-

stel van de eigen soevereiniteit. Elke charismaticus die pretendeerde de messias te zijn werd zodoende door de Romeinen niet slechts gezien als een religieuze zonderling maar als een potentieel politiek risico. In hoofdstuk III meer over het Rijk Gods en de messias, dan geplaatst in de christelijke context.

Jodendom en Hellenisme

Hiervoor werd beschreven hoe het jodendom in de vorm die het tot op de dag van vandaag heeft, intrede deed in de geschiedenis. In het vervolg wordt het joodse volk opgevat als een historische entiteit en doen begrippen als diaspora en judofobie hun intrede. Judofobie wordt meestal aangeduid met de incorrecte term antisemitisme. Het verschijnsel vindt zijn oorsprong in de primaire diaspora rond 500 BCE.

Hellenisme

De terugkeer van het joodse volk uit de Babylonische ballingschap betekende niet het herstel van een bestaan als zelfstandige natie. Goed beschouwd heeft die toestand ook nauwelijks bestaan, er was vrijwel doorlopend sprake van een naburige grootmacht waaraan de plaatselijke heerser schatplichtig was. Opgehemelde potentaten als David en Salomo zijn legendarische figuren waarvoor geen historisch bewijs geleverd kan worden. Gedurende de periode van 538 tot 332 BCE staat Judah onder het gezag van de keizers van Perzië. Nadat Darius III is verslagen door Alexander de Grote maakt de Perzische 'overlord' plaats voor een Griekse. De vroege dood van Alexander heeft hoegenaamd geen invloed op deze situatie aangezien diens rijk wordt verdeeld onder zijn generaals. Ptolemaeus krijgt het gezag over Egypte, Seleucus over het voormalige Perzische rijk. Zijn opvolgers heersen eveneens over Syrië en Judah. In sociaal cultureel opzicht begint daarmee in Palestina de Hellenistische periode die zal duren tot het gebied wordt ingelijfd bij het Romeinse rijk. Alexander had tijdens zijn veroveringstochten een aantal steden gesticht die zijn naam droegen. De bekendste daarvan is Alexandrië in Egypte, gelegen aan de Middellandse Zee. In de Ptolemeïsche periode, zoals de tijd waarin de opvolgers van Ptolemaeus I regeerden wordt aangeduid, groeit Alexandrië uit tot de grootste metropool van de antieke wereld. De stad trekt mensen aan vanuit de wijde omtrek waaronder veel joden. Halverwege de derde eeuw BCE is de joodse kolonie al zo groot dat er sprake is van de grootste joodse stad buiten Judah.¹⁸ De Alexandrijnse joden hielden zich hoofdzakelijk bezig met handwerk en kleine handel. Er

zullen wel zeer rijken bij geweest zijn, de geldschieters en groothandelaren, maar het merendeel behoorde tot de middenstand. De joden vormden in juridisch opzicht een autonome gemeenschap en maakten geen deel uit van de door de Grieken gedomineerde burgerij, evenmin als de onderworpen Egyptenaren overigens. Gedurende de Ptolemische periode waren de verhoudingen met de autoriteiten over het algemeen wel goed. Tweemaal, in 145 en 88 BCE kwam het tot gedocumenteerde ongeregeldeheden, vermoedelijk met een politieke achtergrond. Rond 250 BCE, gedurende de regeringsperiode van Ptolemaeus II, wordt een begin gemaakt met de vertaling van de joodse heilige schrift uit het Hebreeuws in het Grieks. De legende wil dat de koning hiertoe 72 joodse vertalers uit Jeruzalem liet overkomen om dit werk uit te voeren. Het resultaat staat bekend als de Septuaginta.¹⁹ Een en ander kwam voort uit de groeiende onbekendheid van de in Egypte wonende joden met het Hebreeuws waardoor de oorspronkelijke teksten niet goed meer begrepen werden. Zodoende werd met genoemde vertaling in een groeiende behoefte voorzien. De onderwerping van Egypte en het huidige Midden Oosten door de Grieken ging gepaard met grote culturele veranderingen, enigszins te vergelijken met ruim twee millennia nadien de veramerikanisering van de wereld. Door toedoen van Alexander was er een mengvorm ontstaan van de Griekse en de Perzische cultuur die onder de naam Hellenisme zo'n duizend jaar maatgevend zou blijven voor de meer ontwikkelde lagen van de bevolking. Kenmerken van het hellenisme waren, naast syncretisme ²⁰, internationalisering (onder meer in handel en verkeer), systematisering (stedenbouw), realisme (in de beeldende kunsten in het algemeen), veel expressie, veel beweging via diagonale lijnen en individualisme (portretkunst). De hellenistische wereldbeschouwing wordt gekenmerkt door het meer centraal stellen van de mens dan van een godheid (antropocentrisme versus theocentrisme). De joden die leefden in Alexandrië namen hier veel van over, in Judah beperkte die assimilatie van niet-joodse invloeden zich hoofdzakelijk tot de stedelijke gebieden.

Joden in de diaspora

Vanaf de zesde eeuw BCE is er sprake van groepen joden die buiten het thuisland leven, feitelijk het begin van de diaspora. De dreiging van een Babylonische invasie zal veel inwoners van Judah hebben doen besluiten tijdig een heenkomen te zoeken in Egypte. Tijdens de Babylonische ballingschap wordt de joden toegestaan als groep bij elkaar te blijven. Een groot deel van hen keert niet terug naar Judah maar blijft in Babylon wonen, ook als dat gebied onder Perzisch be-

stuur komt te staan. In die tijd beginnen de joden zich steeds meer als groep met een status aparte te profileren. Dat effect wordt zonder twijfel in de hand gewerkt door de volgende factoren: de definitieve ontwikkeling richting strikt monotheïsme met als gevolg het niet kunnen participeren in de polytheïstische aspecten van het dagelijks leven; de stringente voedselvoorschriften die het onmogelijk maken zelfs maar een eenvoudige maaltijd met niet-joodse burens te delen; de merkwaardige onderbreking van de week vanwege de sabbatsviering – in een tijd van ‘festina lente’ zal het voor de omringende gemeenschap absurd hebben geleken een dag als het ware uit te sluiten van het openbare leven; een weekend om op adem te komen is iets van de huidige tijd maar had in de antieke tijd geen betekenis aangezien er weinig werk was en het zware werk sowieso door slaven werd verricht; de nadruk die wordt gelegd op het gesloten houden van de gelederen door niet te huwen buiten de eigen gemeenschap; de verplichte mutilatie van alle mannelijke leden van de groep in de vorm van besnijdenis als bloederig teken van het verbond met die ene almachtige god. Deze factoren zullen onvermijdelijk geleid hebben tot sociale wrijving, achterdocht en afkeer. De implicatie van strikt monotheïsme is immers dat de goden van alle andere groepen niet bestaan – slechts fictie zijn – waar de rest van de bevolking aanstoot aan kan nemen. En een god die gekunstelde en zelfs onnatuurlijke eisen stelt aan zijn volgelingen wekt achterdocht en in het geval van de besnijdenis regelrechte afkeer. Daarnaast is er sprake van oud zeer doordat de joden in Egypte zich langdurig in dienst hebben gesteld van de Perzische overheersers – feitelijk handlangers waren van de bezettende macht – en vanwege het triomfantelijke verhaal van de exodus waarin Egypte wordt vernederd. De komst van de Grieken doet de joodse zaak vervolgens geen goed aangezien zij hun lot hadden verbonden aan de Perzen en er nu feitelijk alleen voor staan in een vreemd land. Hier wordt de kiem gelegd voor een fenomeen dat onuitroeibaar blijkt te zijn: judofobie oftewel jodenhaat.²¹

Alexandrië groeit in korte tijd uit tot het centrum van de hellenistische wereld buiten Griekenland en heeft al spoedig een joodse kolonie van naar schatting zo’n 100.000 personen. Er wordt door de Egyptische bevolking met afgunst gekeken naar de relatief welvarende joden. Van de kant van de Grieken is er vooral sprake van argwaan en misprijzen omdat zij de joodse religie voor minderwaardig houden. Verschillende in het Grieks schrijvende Egyptische geschiedschrijvers geven in hun werk een andere draai aan het verhaal van de uittocht uit Egypte. De joden zouden als melaatsen uit Egypte verbannen zijn, en hun onzichtbare, naamloze God zou een mensenhater zijn, die hen de meest

bizarre wetten oplegt. Zo mochten ze geen varkensvlees eten en een zevende deel van de week (op de sabbat) niet werken wat hen tevens het predicaat lui opleverde. Over de leefomstandigheden van de joden in voormalig Babylonië is veel minder bekend. Dat zich ook daar problemen voordeden kan worden opgemaakt uit hetgeen een paar eeuwen nadien in het bijbelboek Esther het personage Haman in de mond wordt gelegd: 'Want Haman had tot den koning Ahasveros gezegd: Er is een volk, verstrooid en verdeeld onder de volken in al de landschappen uws koninkrijks; en hun wetten zijn verscheiden van de wetten aller volken; ook doen zij des konings wetten niet; daarom is het den koning niet oorbaar hen te laten blijven' (Esther 8) en vervolgens over het decreet dat Haman namens Ahasveros uitvaardigt: 'De brieven nu werden gezonden door de hand der lopers tot al de landschappen des konings, dat men zou verdelgen, doden en verdoen al de Joden, van den jonge tot den oude toe, de kleine kinderen en de vrouwen, op een dag, op den dertienden der twaalfde maand (deze is de maand Adar), en dat men hun buit zou roven' (Esther 13).' Het zou niet de laatste keer blijken dat de joden als bevolkingsgroep verdelging boven het hoofd hing.

Judofobie

Hoewel judofobie ofwel jodenhaat de enig correcte term is voor dit fenomeen, ontkomt men er tegenwoordig bijna niet aan te spreken over antisemitisme, zozeer is deze aanduiding ingeburgerd. De twee termen zullen in het vervolg dan ook door elkaar worden gebruikt. Het verschijnsel is uniek en daaruit kan worden geconcludeerd dat het te maken heeft met het enige echt unieke aspect van het joodse volk: monotheïsme. Van farao Echnaton werd tot voor kort nog beweerd dat hij de initiator is geweest van een monotheïstische religie rond de god Aton. Tegenwoordig is men eerder geneigd de regeringsperiode van Echnaton te zien als een periode waarin de heerser de macht van de clerus probeerde te breken. Verder werd het bestaan van de andere goden niet ontkend, Aton was de nieuwe oppergod. Zodoende zien we hier een politiek gemotiveerde beweging richting een henotheïstische religie. Wel opmerkelijk is de keuze om af te zien van een beeltenis van de nieuwe godheid, de zonnescijf Aton is zijn eigen beeltenis en kan niet rechtstreeks bekeken kan worden op straffe van blindheid. Voor het eerst doet een abstracte god zijn intrede in de geschiedenis, wordt afscheid genomen van het antropomorfisch model. Hoe je het ook wendt of keert, de joden hebben als eerste een abstracte god aanvaard als de enige god, zij hebben het absolute monotheïsme als het ware uitgevonden en tegelijkertijd afstand genomen van het gebruik

de godheid in enigerlei vorm af te beelden. Sterker nog, zelfs de naam van de joodse god mag niet worden genoemd of geschreven. In plaats van Jaweh wordt de voorkeur gegeven aan een omschrijving zoals 'de Heer' en in het uiterste geval schrijft men de naam zonder klinkers: JWH. Daar waar men baas is in eigen land, leidt de ontkenning van de validiteit van andere goden dan de eigen god niet tot problemen. Ook bijzondere gebruiken waartoe de eigen god zijn volgelingen verplicht baren geen opzien, argwaan of aversie. Ze behoren tot de plaatselijke cultuur en daarmee uit. Anders is het als men als ontheemde leeft tussen andere volken en daar in de minderheid is. Dan kan men wel als clan bij elkaar blijven en zoveel als mogelijk apart van de andere inwoners van het land proberen te leven, zich volledig isoleren is in de praktijk niet mogelijk. Tellen we op: de joden zijn zo'n duizend jaar het enige volk geweest met een strikt monotheïstische religie ²² Pas de komst van de Islam heeft daarin verandering gebracht. De joden hebben zich verspreid over een groot deel van de wereld en hebben zich in hun 'gastlanden' altijd zoveel mogelijk afgezonderd. Dat afzonderen zal heus wel bij meer volkeren in polytheïstische gastlanden het geval geweest zijn, maar niet in combinatie met het principiële afwijzen van alle goden behalve de eigen god. Opvallend is hoezeer de positie van de christenen gedurende de eerste eeuwen overeen komt met die van de joden. Door de Romeinse samenleving werd tegen de leden van deze sekte nauwelijks anders aan gekeken dan tegen de joden. Dat veranderde pas nadat de christenen de bovenliggende partij waren geworden. Islamofobie is een verschijnsel van meer recente datum. Doordat de islamisering van gebieden hand in hand verliep met militaire veroveringen, waren moslims waar ze ook woonden altijd de bovenliggende partij. Pas toen men zich over de aardbol begon te verspreiden kreeg men te maken met het fenomeen van 'anders zijn in een gastland' of tenminste zo te worden beschouwd.

Min of meer samenvallend met de periode waarin het joodse monotheïsme zijn intrede doet, vindt een fundamentele verandering in de samenleving plaats. De eenheid van plaats van producenten en consumenten begint langzaam te verdwijnen, er ontstaat tussenhandel. Uitwisseling van goederen is er altijd al geweest maar die zal hoofdzakelijk beperkt gebleven zijn tot het aanbieden van eigen producten in ruil voor die van een ander. Een eerste verandering doet zich voor als goederen worden aangeboden die elders zijn verworven. Dan is er sprake van tussenhandel. Het ligt voor de hand dat nomadenstammen hier het voortouw hebben genomen, tussenhandel betekende voor hen slechts een kleine uitbreiding van de reguliere activiteiten. Niet langer verplaatst men zich louter en alleen om het vee

ergens te laten grazen maar men neemt ook iets mee om te ruilen voor goederen anders dan de primaire levensbehoeften. Het begrip luxegoederen doet zijn intrede en daarmee zijn goede zaken te doen. Een bekwaame handelaar die risico's durft te nemen kan hiermee rijkdom verwerven. De joden komen naar alle waarschijnlijkheid voort uit een nomadenvolk dat zich vestigde in een land dat maar nauwelijks in staat was voldoende voedsel te bieden aan de bevolking. Een deel van de bevolking zal zich bezig hebben gehouden met akkerbouw, wijnbouw, veeteelt etc. maar een ander deel zal zijn voortgegaan op de weg van de nomadische vaders en voorvaders. Kortom, veel joden gingen in de handel. En daarvoor woonden ze op een uitgelezen plek, halverwege tussen de twee machtscentra van de antieke wereld: Mesopotamië en Egypte. Heel ongunstig om zich staande te houden als zelfstandige natie, voor de handel daarentegen ideaal. Wat tegenwoordig vaak wordt beweerd: 'de wereld wordt steeds kleiner', gold 25 eeuwen geleden ook al. Zeevarende volkeren zoals de Feniciërs en de Grieken koloniseerden het Middellandse Zee gebied. Deze kolonies onderhielden handelscontacten met het moederland waardoor intensief verkeer over zee ontstond. Zodoende werd het steeds gemakkelijker voor onafhankelijke personen om zich over het gebied te verplaatsen, als passagier. Deze combinatie van factoren maakte het voor ondernemende joodse handelaren mogelijk zich overal in de antieke wereld te vestigen en 'rijk' te worden. Daarmee wordt een nieuwe fase in de diaspora ingeluid maar tevens het begin van de verspreiding van het antisemitisme. In tegenstelling tot de primaire – door politieke ontwikkelingen geïnstigeerde – diaspora die de oorsprong is van de vestiging van grote groepen joden in Egypte en Babylonië, gaat het in deze secundaire – door nieuwe commerciële mogelijkheden geïnstigeerde – diaspora om stromen individuen die niet zozeer bewust emigreren als wel het spoor van het geld volgen. Behalve de reeds opgesomde aspecten komt er nu nog een bij: iedereen heeft een hekel aan de 'middleman'. Hij koopt goedkoop in (en profiteert van arbeid door anderen verricht) en verkoopt voor veel geld. Wat men over het hoofd ziet zijn de enorme risico's die handelaren in die tijd lopen: schipbreuk, beroving, afpersing, concurrentie, 'protectie'. Daar werkt het clangedrag van de joodse gemeenschap in het voordeel van de handelaren. Waar je ook komt, er is altijd een groep mensen waar je terecht kunt en die ondersteuning kunnen bieden. Ter vergelijking het wereldwijde netwerk van de Overzeese Chinezen. In ontwikkelingslanden wordt met afgunst naar die succesvolle groep gekeken, ze zijn te vergelijken met de joden uit de antieke wereld maar dan zonder de religieuze ballast. Samenvattend: er zijn vele fac-

toren die ertoe kunnen leiden dat een groep of een volk in een kwaad daglicht komt te staan bij de omgeving. Maar geen enkel volk kent hetzelfde pakket aan samenhangende factoren dat de joden kenmerkt. Dat maakt antisemitisme tot een volstrekt uniek fenomeen. Waar joden ook gaan, ze dragen die reputatie met zich mee. Alleen in een gebied waar men de bovenliggende partij is, zal antisemitisme geen probleem zijn. Die conclusie komt overeen met hetgeen tegen het einde van de 19^e eeuw CE wordt gesteld door Theodor Herzl. In hoofdstuk IV meer over deze persoon.

De Seleuciden

In de tweede eeuw BCE ligt Judah tussen het Ptolemeïsche koninkrijk met Alexandria als hoofdstad en het uitgestrekte rijk van de Seleuciden. Aanvankelijk behoort Judah tot het gebied van de Ptolemeën maar vanaf ongeveer 200 BCE wordt het bestuurd door de Seleuciden. Met het verstrijken van de eeuwen krimpt dit immense rijk steeds verder in totdat het uiteindelijk niet meer omvat dan het huidige Syrië, Libanon en Palestina.²³ Evenals de andere gebieden die door de opvolgers van Alexander de Grote worden bestuurd, krijgt Judah te maken met de specifieke cultuur van de nieuwe machthebbers: het gebied wordt langzaam gehelleniseerd. Een invloedrijke familie in die tijd is die der Tobiaden. Hun machtsbasis ligt in het gebied ten oosten van de Jordaan in het gebied dat vroeger de Ammonieten toebehoorde. De Tobiaden zijn leidend in de beweging de joodse zeden en gewoonten af te schaffen ten gunste van de hellenistische gebruiken. De hellenisering vindt vooral plaats in de sociale bovenlaag van de bevolking en uit zich in het overnemen van typisch Griekse gebruiken als het bouwen van een gymnasium in Jeruzalem, deelname aan Griekse sportwedstrijden en het afschaffen van het heilige verbond met Jaweh, dus feitelijk het opzeggen van het verdrag met deze godheid. Aangezien Griekse sporten naakt worden beoefend, vallen joodse mannen hierbij op door de afwezigheid van hun voorhuid. Om die reden zien steeds meer mensen af van het laten besnijden van pasgeboren jongetjes zodat deze later tenminste een volwaardig lid van de nieuwe maatschappij zullen kunnen zijn zonder geridiculiseerd te worden vanwege hun verminkte penis. De Tobiaden leefden sinds de terugkeer uit Babylonië in vijandschap met een andere familie, die der Oniaden. Deze familie leverde de tempelpriesters, had zich als het ware geprofileerd als de incarnatie van de legendarische Leviëten. Met het beheren van de tempel was veel geld gemoeid, feitelijk waren de offerdiensten de belangrijkste bron van inkomsten voor de tempelstad Jeruzalem. In dat opzicht verkeerden de Oniaden in een bevoorrechte

positie. Bovendien bezat de hogepriester het recht belastingen te innen in het tempelstaatje Judah. Dat recht ging verloren toen Ptolemaeus III het introk omdat de hogepriester de kant van de Seleuciden had gekozen in een conflict met de Ptolemeën om de zeggenschap over Judah. Voortaan kwam de belastinginning voor rekening van de Tobiaden die daarmee hun politieke positie aanzienlijk wisten te versterken. De vete tussen beide families komt tot uitbarsting als de helleniseerde Tobiaden via de Seleucidische koning Antiochus IV het ambt van hogepriester proberen te bemachtigen. Er is dus sprake van een cultuurcrash gevoed door politieke en economische motieven. Als Antiochus IV (ca. 215-164 BCE) in 175 BCE de macht krijgt over het Seleucidische Rijk is Onias III hogepriester in Jeruzalem. In de perceptie van Antiochus is hij slechts een locale gouverneur die naar eigen goeddunken benoemd en afgezet kan worden. Voor de orthodoxe (d.w.z. niet gehelleniseerde joden) is de hogepriester het hoofd van de theocratie, benoemd door de godheid zelf en dus onaantastbaar. De problemen beginnen als Jason, de broer van Onias, Antiochus ertoe brengt hem tot hogepriester te benoemen. Daar zal ongetwijfeld veel geld mee gemoeid zijn geweest. Jason – let op zijn Griekse naam – schaft de theocratie af en richt Jeruzalem vervolgens in volgens het model van een Griekse polis. Een paar jaar later weet Menelaos, afkomstig uit een andere priesterfamilie die traditioneel geen recht heeft op het hogepriesterschap, Antiochus om te kopen en hem in plaats van Jason tot hogepriester te benoemen. Hij laat vervolgens Onias vermoorden, voor alle zekerheid. Als Menelaos' broer Lysimachus ervan beschuldigd wordt heilige vaten uit de tempel gestolen te hebben, breken er onlusten uit. Menelaos moet zich verantwoorden voor Antiochus maar weet zich vrij te pleiten van de moord op Onias en wordt door de koning bevestigd in zijn ambt. Als Jason er vervolgens in slaagt Menelaos te verdrijven en opnieuw hogepriester te worden, is voor Antiochus de maat vol. Hij bepaalt wie er hogepriester is, in beginsel degene die het meeste biedt, en dat systeem verdraagt geen invloeden van de plaatselijke bevolking. In zijn waardigheid van absoluut heerser aangetast schiet Antiochus ver door in zijn reactie. Hij plundert de tempel en laat gevangengenomen vrouwen en kinderen wegvoeren, zo stelt het latere bijbelboek Maccabeën. Bedoeld zal zijn wegvoeren in slavernij met achterlating van de gedode mannen. Vervolgens wordt de hellenisering van de bevolking de facto verplicht gesteld doordat alle uitingen van joodse cultuur en religie worden verboden. Dat is uniek in de geschiedenis aangezien tot dat moment een nieuwe heerser in een gebied als vanzelfsprekend de plaatselijke bevolking haar zeden en gebruiken liet behouden. Het is gissen

maar het kan niet worden uitgesloten dat de hierboven beschreven factoren die een paar eeuwen voordien aanleiding hadden gegeven tot het verschijnsel judofobie de handelwijze van Antiochus mede bepaald hebben. Het boek 1-Maccabeën stelt dat de joden niet langer mogen offeren, het bezitten van kopieën van de joodse heilige schrift wordt een halsmisdad, de sabbat en alle joodse feesten worden verboden. Besnijdenis wordt eveneens verboden en moeders die hun kind toch laten besnijden lopen het risico te worden vermoord, samen met al hun gezinsleden. Er worden altaren voor Zeus opgericht waar dieren worden geofferd die voor de joden verboden zijn. Op het altaar in de tempel wordt een beeld van Zeus geplaatst. Kortom, Antiochus doet een verwoede poging het jodendom als cultureel religieus verschijnsel uit te roeien.

De Maccabeën

Volgens het boek 1-Maccabeën komt de vonk die in het kruitvat slaat voor rekening van een plattelandspriester genaamd Mattathias de Hasmoneër. Hij weigert de Griekse goden te vereren en doodt een hellenistische jood die dat in zijn plaats probeert te doen. Mattathias vlucht vervolgens met zijn vijf zonen naar de wildernis. Na zijn dood in 166 BCE beginnen zijn zonen een guerilla oorlog tegen de Griekse overheersers en hun gehelleniseerde joodse medestanders. Voorspelbaar maken gedwongen besnijdenissen en verwoesting van heidense altaren deel uit van de gewelddadigheden. Aanvoerder is Judas Maccabeüs, wiens naam in het Hebreeuws 'hamer' betekent. Voor vele joden was hij de langverwachte messias. Na de overwinning van de Maccabeën over hun tegenstanders trekken ze in triomf Jeruzalem binnen, voeren een rituele reiniging van de tempel uit en herstellen alle zeden en gebruiken van het jodendom. Vanuit Syrië wordt een groot leger gestuurd om de rebellie de kop in te drukken maar dat keert onverrichter zake terug na de plotselinge dood van Antiochus in 164 BCE. De Seleuciden sluiten een politiek compromis inhoudend de feitelijke autonomie van het tempelstaatje Judah en herstel van de vrijheid van godsdienst. De triomf van de Maccabeën wordt door joden tot op de dag van vandaag gevierd tijdens Chanoeeka. Na de overwinning op de Seleuciden wil een deel van de strijders de campagne voortzetten. Er kunnen naburige gebieden worden veroverd waarin veel joden leven en de overige leden van de bevolking aldaar kunnen tot het jodendom worden bekeerd. Daarbij sneuvelt Judas Maccabeüs in 160 BCE op het slagveld en wordt opgevolgd door zijn broer Jonathan, die een paar jaar eerder was geïnstalleerd als de nieuwe hogepriester na de herinwijding van de tempel. Na de dood van Jonathan

wordt Simon, de jongste overgebleven zoon van Mattathias, de nieuwe leider. In 140 BCE wordt hij door een vergadering van priesters en wereldlijke leiders erkend als hogepriester, militair leider en heerser over Judah en omringende gebieden. Met dit besluit wordt de dynastie der Hasmoneën gegrondvest. Hoewel er vanaf nu sprake is van een autonoom koninkrijk, blijft het gebied formeel tot 129 BCE een provincie binnen het Seleucidische rijk. Vervolgens wordt het gebied een onafhankelijk koninkrijk onder de Hasmoneën dat blijft bestaan tot 63 BCE als de Romeinse generaal Pompeius ingrijpt in een aldaar heersende burgeroorlog. Daarna wordt het een Romeins protectoraat met een inheemse koning als boegbeeld. De dynastie der Hasmoneën eindigt in 37 BCE als de Idumeneër Herodes door de Romeinse senaat wordt aangewezen als 'Koning der Joden'. Opvallend is de breuk met de traditie uit de tijd van de legendarische koningen van Israël en Judah die slechts wereldlijke macht bezaten. Met de Hasmoneën en later Herodes de Grote en diens opvolgers is niet langer sprake van scheiding tussen priester- en koningschap. De nieuwe heersers zijn priester-koning, voor orthodoxe joden uit de priesterklasse een reden om hun legitimiteit in twijfel te trekken. De betreffende periode wordt uitvoerig beschreven in de bijbelboeken 1 en 2-Makkabeën. De schrijver van het eerste boek legt de nadruk op de strijd om religieuze vrijheid. Die van het tweede boek ziet het vooral als een cultuurstrijd tussen jodendom en hellenisme. In later tijden is men het meer gaan zien als een conflict tussen orthodoxen en hervormers binnen het jodendom. Daar staat tegenover dat er wel degelijk sprake was van een hellenistisch en een joods kamp. De namen van de hoofdfiguren in de strijd om het hogepriesterschap spreken voor zich: traditionalisten met Hebreeuws-Arameïsche namen als Onias versus hellenistische vernieuwers als Jason en Menelaos. Weer een andere visie is dat het conflict begon als een rebellie tegen religieuze onderdrukking maar gaandeweg het karakter kreeg van een onafhankelijkheidsoorlog.

Romeinse overheersing

Vanaf het jaar 63 BCE is Judah een Romeins protectoraat. De feitelijke macht is echter in handen van een Romeinse stadhouder. Uit de geschiedenis van Jezus is er een met naam en toenaam overgeleverd: Pontius Pilatus. Zoals elke stadhouder was ook die in Syrië en Palestina uitsluitend verantwoording schuldig aan de machthebbers in Rome. Aanvankelijk was dat de senaat, later de keizer. De stadhouder was verantwoordelijk voor rust en orde in zijn provincie en voor het innen van belastingen in de gewenste omvang. Het dagelijks bestuur werd overgelaten aan de inheemse vorst, in het geval van Palestina

was dat Herodes de Grote. Hij regeerde over een gebied dat werd begrensd door de zuidpunt van de Dode Zee, de Middellandse Zee en het zuiden van het huidige Syrië. Uit de christelijke bijbel bekende gebieden binnen zijn rijk zijn Judah, Galilea en Samaria. Herodes was zeer populair bij de Romeinen, met name bij Augustus, die in hem een betrouwbare vazal zag. Inderdaad heeft Herodes tot aan zijn dood in het jaar 4 BCE – dus ruim drie decennia – de rust, orde en veiligheid van het hem toegewezen gebied kunnen bewerkstelligen. Hij is voorts zeer actief geweest op het gebied van grote bouwwerken waaronder de vesting op de rots Massada, diverse grote paleizen, de stad Caesarea en de uitbouw van de tempel in Jeruzalem. Na zijn dood wordt het rijk verdeeld over zijn zonen. Herodes Antipas krijgt het bewind over Galilea toegewezen en sticht daar de stad Tiberias, genoemd naar Augustus' opvolger. Hoewel de Romeinen het joodse volk vrij laten in de uitoefening van hun godsdienst komt het toch tot aanhoudende onregeligheden, uiteindelijk uitmondend in een grote opstand. Deze wordt met veel moeite door de latere keizer Titus neergeslagen. In de Romeinse geschiedenis staat deze episode bekend als de eerste Joodse Oorlog.

Politieke en religieuze onenigheid

De periode van de Maccabeën opstand tot de Joodse Oorlog wordt gekenmerkt door veel onrust op alle relevante gebieden. Op het plateland is sprake van banditisme waardoor het niet zonder risico is zich van de ene stad naar de andere te verplaatsen. De geschiedenis van de barmhartige Samaritaan is in dit opzicht illustratief. Verder is het een gouden tijd voor eschatologische predikers die het einde der tijden aankondigen, voorafgegaan door de komst van een messias. Hierbij wordt sterk geleund op uitspraken van de profeet Jesaja. Een in de tijd van vreemde overheersing treffende passage in diens profetieën betreft de terugkeer van alle joden naar het thuisland en het volledig herstel van de rechten van het joodse volk. De persoon in kwestie zou afstammen van koning David en zou het leiderschap van zijn koningshuis herstellen. De messias wordt genoemd als belangrijke profeet en koning, maar als profeet minder belangrijk dan Mozes en als koning minder belangrijk dan David.²⁴ In een dergelijk 'landschap' zal een eschatologische prediker in Galilea genaamd Jezus onder tijdgenoten niet zijn opgevallen. Op politiek religieus gebied is er sprake van een tweetal groepen die binnen het Sanhedrin, het belangrijkste vertegenwoordigende orgaan, als partijen tegenover elkaar staan: de Sadduceeën en de Farizeeën. De eerste groep is relatief onbekend gebleven. Naar alle waarschijnlijkheid is die voortgekomen uit de

tempelarië rond Onias. De Sadduceeën zijn conservatief in religieus opzicht en voorstanders van politieke samenwerking met de heersende macht, na 63 BCE de facto de Romeinen. De Farizeeën zijn een religieuze groepering die door middel van nieuwe interpretaties de strikte Mozaïsche wetgeving probeert te verzachten. In principe is het een groep leken al zullen er ook wel priesters deel van hebben uitgemaakt. In het Nieuwe Testament worden ze vrijwel altijd in één adem genoemd met de 'Schriftgeleerden'. Dat zal wel een groep sympathisanten zijn geweest die niet in het Sanhedrin was vertegenwoordigd. De Essenen zien in de algehele situatie waarin land en volk verkeren aanleiding zich uit het openbare leven terug te trekken en een leefgemeenschap in de woestijn te beginnen. Het is denkbaar dat iemand als Johannes de Doper van die gemeenschap lid is geweest voordat hij het land introk om te gaan prediken. De Essenen leven in volledige gemeenschap van goederen en besteden zo min mogelijk tijd aan wereldlijke zaken, slechts wat nodig is om in leven te blijven. In dat opzicht komt het karakter van de gemeenschap overeen met dat van de latere orde der Karmelieten. Als de onvrede met de Romeinse overheersing zijn kookpunt begint te naderen, duikt een nieuwe groep in de geschiedschrijving op: de Zeloten.²⁵ Zij zien zichzelf als 'ijveraars' voor de heiligheid van de naam van god. Zij erkennen geen heer boven zich dan god alleen. De consequentie daarvan is dat zij het keizerlijk gezag (en de Romeinse overheersing in het algemeen) als godslasterlijk ervaren. Ze weigeren belasting te betalen. De meest extreme Zelotische beweging is die van de Sicariërs, die met een dolk (Lat. sica) aanslagen plegen op hooggeplaatste joden die goede contacten onderhouden met de Romeinse bezetter.

Eerste Joodse opstand (of Joodse Oorlog) 66-70 CE

Julius Caesar had in zijn weg naar de macht bij diverse gelegenheden belangrijke steun gekregen van de joden in de diaspora. Een goed voorbeeld is de logistieke steun die de Alexandrijnse joden hadden verleend bij zijn inval in Egypte. Ook maakte Caesar veel gebruik van joodse geldschieters. Uit een groot aantal decreten dat werd uitgevaardigd in de jaren 40 BCE blijkt hoezeer Caesar de joden zag als waardevolle bondgenoten. Als dank en uit respect kreeg het joodse geloof daarom de status van religio licita. Hierdoor werden de joden feitelijk vrijgesteld van het participeren in Romeinse activiteiten van godsdienstige aard. De joden konden zich dus onttrekken aan hun polytheïstische omgeving. Voor de joden in het Romeinse Rijk valt hieraan nauwelijks iets te verbeteren, het kan alleen maar minder worden. Dat blijkt als keizer Caligula in 39 CE eist dat zijn beeltenis in

alle tempels van het rijk wordt geplaatst, dus ook in Jeruzalem. De joden weigeren hieraan gehoor te geven maar feit is dat nadrukkelijk aan de status aparte wordt getornd. Als reactie op onlusten binnen de joodse gemeenschap in Rome, tussen joden en nieuwbakken joodse christenen, wordt de gehele gemeenschap in 49 CE door keizer Claudius uit Rome verbannen. Overigens moet hieruit niet de conclusie getrokken worden dat die christenen werden gezien als een aparte op zichzelf staande groep. Men wist niet beter of het ging om ruzie tussen verschillende groepen binnen het jodendom en daar was een nieuwe sekte bij betrokken. Dat alles duidt op een verslechtering van het leefklimaat, een toename van judofobie binnen het rijk. In Judah en aanhangende gebieden neemt de ontevredenheid toe doordat in opdracht van de Romeinen excessief hoge belastingen worden geheven. De diefstal van kostbaarheden uit de tempel door de Romeinse procurator Florus in 66 CE is de directe aanleiding voor het uitbreken van een opstand onder leiding van de Zeloten. Het duurt een paar jaar voor deze de kop in is gedrukt. De Romeinse veldheer Titus neemt in 70 CE Jeruzalem in en laat de tempel verwoesten. Niet alleen verliest het jodendom daarmee zijn religieus centrum, tevens wordt hiermee de economische neergang van de stad Jeruzalem en het omringende gebied ingeleid. Goed beschouwd was de plaatselijke economie te vergelijken met die van een toeristisch centrum. Er ging enorm veel geld om in het complex, de gehele dag werd er op grote schaal geofferd, er waren geldwisselaars actief, winkeliers, herbergiers etc.²⁶ Op hoogtijdagen kon je er over de hoofden lopen, ook economisch gezien was het dan hoogseizoen. Nu dit alles wegvalt, treedt spoedig het verval in en trekken bewoners weg om economische redenen. Aanvankelijk zal men zijn heil hebben gezocht in andere steden, later in de reeds bestaande joodse gemeenschappen in het buitenland. Een deel van de opstandelingen wenst zich niet gewonnen te geven maar houdt nog een paar jaar stand op het fort Massada. Na een lange belegering waarbij de Romeinen een enorme aarden helling aanleggen om hun oorlogswerktuigen naar boven te duwen, pleegt het garnizoen, met hun gezinnen, collectief zelfmoord als de val onvermijdelijk lijkt te zijn geworden. Massada neemt sindsdien een belangrijke plaats in de joodse geschiedenis in, als symbool van onverzettelikheden.

Flavius Josephus

Een markant figuur in de Joodse Oorlog is de aanvoerder van een joods garnizoen dat door Vespasianus wordt belegerd, Josef ben Matitjahu. Als hij zich realiseert dat zijn positie hopeloos is, laat hij zich gevangen nemen en bewerkstelligt hij de overgave van het garnizoen.

Hij voorspelt Vespasianus dat deze spoedig tot keizer zal worden gekroond. Mede doordat die voorspelling uitkomt, geraakt Josef in een goed blaadje bij de Romeinen. Hem wordt toegestaan een Romeinse naam aan te nemen, Titus Flavius Josephus. De Romeinen zetten hem vervolgens in als bemiddelaar om Jeruzalem tot overgave te bewegen, maar dat sorteert geen effect. In het gevolg van Titus gaat Josephus mee naar Rome waar hij getuige is van Titus' triomftocht. Op de nog bestaande Tituszuil in Rome is duidelijk te zien dat in de processie de grote menora uit de tempel wordt megedragen. Flavius Josephus heeft over de Joodse Oorlog een boek geschreven (*De bello Judaico*). Daarin stelt hij zich op het standpunt dat de Romeinen in hun verovering van Jeruzalem en de onderwerping van de joden de wil van de godheid ten uitvoer brachten, de Romeinen als instrument van Jaweh als het ware. Zodoende was verzet tegen de Romeinen niet alleen nutteloos maar ook godslasterlijk. Niet onbegrijpelijk wordt Josephus door veel joden gezien als collaborateur. Voor de latere geschiedschrijving is zijn werk echter van groot belang. In een tweede boek beschrijft Josephus de geschiedenis van de joden, vanaf het begin tot zijn eigen tijd. Hoewel hij de neiging heeft zeer gedetailleerd op allerlei zaken in te gaan, ontbreekt in zijn tekst een verwijzing naar rabbi Jezus. Omdat dit natuurlijk voor christenen een paar eeuwen later een vreemde omissie moet zijn geweest, is er een passage aan zijn werk toegevoegd waarin alsnog over Jezus wordt gerept. Reeds in de 18^e eeuw wordt deze passage door zowel historici als taalkundigen afgedaan als vervalsing.

Nieuwe opstanden

In 116 CE komen de joden in Cyrenaïca, een kustprovincie in het oosten van het huidige Libië, in opstand. De revolte slaat over naar Egypte en wordt met moeite onderdrukt. Daarna gaat het voor de Romeinen mis in het recent door hen bezette deel van Mesopotamië, in de grote joodse kolonies aldaar. Uiteindelijk krijgt ook Judah met omringende gebieden er mee te maken. De opstanden beginnen tijdens het laatste jaar van de regeringsperiode van Trajanus en lopen door in de beginjaren van Hadrianus. Vooral in Lydda richten Romeinse soldaten een massaslachting aan. In 130 CE brengt Hadrianus een bezoek aan Jeruzalem. Hij besluit de verlopen en deels verwoeste stad te herbouwen, niet als joodse maar als Romeinse stad. In 131 houden de Romeinen een rituele plechtigheid ter inwijding van de nieuwe stad die Aelia Capitolina zal gaan heten. Op de plek van de tempel zal een heiligdom voor Jupiter worden gebouwd. Verder wordt er een verbod uitgevaardigd op de besnijdenis, in de ogen van Hadrianus een barbaars ritueel

met als gevolg een nodeloze permanente verminking van het lichaam. Na de verwoesting van de tempel was een nieuw religieus centrum ontstaan in Jafna, niet langer een tempelaristocratie maar veeleer een religieus studiecentrum van waaruit rabbi's geloofsinstructies gaven aan de joden in eigen land en in de diaspora. Zodoende was Jeruzalem ten tijde van Hadrianus' bezoek niet langer het epicentrum van het jodendom. Als in 132 CE een nieuwe opstand tegen de Romeinen uitbreekt, verklaart een rabbi genaamd Akiva dat de belangrijkste leider, Sjimón Bar Kochba de verwachte messias is. Dat geeft uiteraard een extra impuls aan het geheel: met een messias aan het hoofd kan het niet fout gaan, immers daarmee komt een bijbelse voorspelling uit. Aanvankelijk weten de joden onder aanvoering van Bar Kochba de Romeinen te verdrijven uit een groot deel van hun gebied. Gedurende twee en een half jaar bestaat zodoende een onafhankelijke joodse staat (met een eigen munt) waarin Jeruzalem zijn oorspronkelijke status terugkrijgt. Bar Kochba wordt Vorst van Israël genoemd. De opstand wordt door de Romeinen met grote moeite neergeslagen. Naar verluidt waren aan beide zijden de verliezen zo groot dat Hadrianus in een brief aan de Senaat een rituele zin weglief: 'Als u en uw kinderen in goede staat van gezondheid zijn, dan is het goed. Ik en mijn leger verkeren in een goede staat'. Naar schatting laten ongeveer een half miljoen joden het leven. Anderen worden tot slaaf gemaakt of gedeporteerd. Joodse politieke en religieuze leiders worden geëxecuteerd. Nadat in 135 CE de opstand definitief is neergeslagen verbiedt Hadrianus alle belangrijke geloofsuitingen van het jodendom: de sabbat, de besnijdenis, studie van de Tenach. Het brengen van offers was al eerder komen te vervallen toen de tempel werd verwoest. De stad wordt definitief Aelia Capitolina genoemd en het wordt joden verboden zich daar op te houden. Veel joden verlaten het land waardoor van nu af het merendeel van de joden in de diaspora verkeert. De gebeurtenissen tussen 70 en 135 CE geven het joodse leven in het thuisland als het ware de genadeklap. Samen veroorzaken ze de tertiaire – door economische neergang en cultureel religieuze onderdrukking geïnstigeerde – diaspora.

De diaspora compleet

Wegtrekken uit het eigen land is geen besluit dat lichtvaardig wordt genomen. In die gevallen dat mensen vluchten vanwege een oorlog proberen ze zo snel mogelijk terug te keren en het normale leven weer op te pakken. Het is speculeren maar het is erg onaannemelijk dat

grote groepen joden louter en alleen om reden van het verlies van religieuze vrijheid het thuisland hebben verlaten. Dat vertrek zal in veel gevallen ook een economische achtergrond gehad hebben. Accepteren we deze premisse dan wordt het aannemelijk dat vooral Judah wordt ontvolkt, niet de meer op akkerbouw en wijnbouw ingestelde delen van het land: Galilea, Gaulantis (Golan), Samaria en de Jordaan vallei. Een deel van de bevolking zal het joodse geloof trouw zijn gebleven, een ander deel zal – al dan niet met een christelijke tussenfase – tot de islam zijn overgegaan en als volk zijn ‘gearabiseerd’.

Proselyteren

Op dit punt aangekomen moeten we even terug naar de regeringsperiode van de Hasmoneën en van Herodes de Grote. Herodes heeft de veroveringen van de Maccabeën weten te consolideren. Hij heerst over een gebied dat veel groter is dan Judah, zelfs uitgestrekter is dan de oorspronkelijke bijbelse koninkrijken Israël en Judah samen. Hoewel het Nieuwe Testament niet de meest betrouwbare bron is als het om historische feiten gaat, kunnen we met een gerust hart sommige zaken voor waar aannemen. Het N.T. hanteert de vanzelfsprekendheid dat de bevolking van Galilea joods is, die van Samaria niet. Dat houdt in dat de bevolking van het nieuw veroverde Galilea zich en masse tot het jodendom moet hebben bekeerd. Vermoedelijk zal zo iets ook gebeurd zijn met de bevolking van Herodes' thuisland Idumea. Dat volk stamt – zo wil de bijbelse mythe – af van Ezau en is dus niet joods. De bekering van de vorst heeft zonder twijfel veel van zijn onderdanen doen besluiten dit voorbeeld te volgen. Ongemerkt hebben we hier te maken gekregen met een nieuwe ontwikkeling. Wat ooit is begonnen als een bloedverwantschap – je wordt geboren als jood uit joodse ouders – wordt een groep die zich kan uitbreiden doordat men verkiest er bij te horen. De volgende stap is het uitoefenen van enige aandrang op niet-joden om die keuze te maken. Het jodendom ontwikkelt zich zodoende van een exclusieve gesloten stammengemeenschap tot een proselyterende geloofsgemeenschap met specifieke rituelen en voorschriften. Daar waar sprake is van verovering van gebieden zoals ten tijde van Herodes en zijn directe voorgangers, speelt het opleggen van die bekering een grote rol: cuius regio, eius religio. Maar in de diaspora was de uitbreiding van de joodse gemeenschap al langer gaande en daar was beslist sprake van vrijwillige toetreding. Voor een belangrijk deel komt die aanwas voor rekening van handelaren die het voordeel onderkennen bij een groot netwerk te horen. Daar trad men niet zo zeer toe tot een geloofsgemeenschap maar tot een officieuze losse coöperatie. Zodra de aantrekkelijkheid van een dergelijke overgang

duidelijk wordt, treedt dit 'bekeringsmechanisme' in werking. Ten tijde van Julius Caesar, toen het joodse geloof de status van religio licita kreeg, had de 'bekering' feitelijk alleen maar voordelen. Vanaf de tweede eeuw CE wordt dit voordeel minder sprekend, gelet op de niet zo goede reputatie die de joden bij de Romeinen hadden gekregen na de Joodse Oorlog. Titus als keizer keek natuurlijk heel anders tegen de joden aan dan zijn illustere voorganger Julius.

Voor de achtergrond van een echt vrijwillige bekering zonder winst-oogmerk moeten we terug naar de periode van de Ptolemeïsche overheersing van Egypte en in het bijzonder de situatie in Alexandrië. De daar levende Grieks sprekende joden maakten kennis met het werk van de oude Griekse dichters en filosofen en ontwikkelden waardering voor hun werk en gedachten. Niettemin wilden ze hun eigen geloof niet opgeven ten gunste van het hellenistische polytheïsme, hoe aantrekkelijk de betreffende cultuur verder ook was. Uit het Alexandrijnse jodendom kwam uiteindelijk een eigen versie van de hellenistische cultuur voort, een tussenweg tussen jodendom en hellenisme. Alexandrijnse joodse filosofen stelden dat de Griekse filosofie zijn oorsprong vond in joodse bronnen en dat beide gedachtewerelden dus niet met elkaar in tegenspraak konden zijn. Dat usurperen van het Griekse verleden was nogal een boude bewering. Maar op hun beurt stelden de joden dat de joodse god gezien moest worden als een abstractie en dat zijn verhouding met de wereld slechts kon berusten op metafysische speculatie. Dat was ver verwijderd van de god die zich onder mensen begaf, in persoon wetten dicteerde, een plechtig verbond sloot met één specifiek volk etc. Het was een grote stap vooruit in de richting van een universele god, een abstractie, geen antropomorfisch beeld maar een idee. Probleem bleef de overvloed aan wetten en gedragsregels waarom het jodendom bekend stond. Die probeerde men zoveel als mogelijk los te koppelen van het joodse volk om zodoende het universele aspect ervan te kunnen benadrukken. Ook werd getracht rationele argumenten te formuleren voor veel wetten en regels. Al doende wist men zich te weren tegen de alomtegenwoordige invloed van de polytheïstische cultuur maar tevens respect en waardering te creëren voor de morele en ethische waarden van het jodendom. En in een periode van toenemende mobiliteit vlogen die ideeën de wijde wereld in en werden bekend in alle delen van het Middellandse Zee gebied, later het Romeinse Rijk. Zoals elke aansprekende filosofie kreeg ook het jodendom modieuze trekjes. In de eerste eeuw CE bekeerde een flink aantal vooraanstaande personen zich tot het joodse geloof. Het had iets exotisch, chique, zoals vandaag de dag het Boeddhisme. Vooral vrouwen (zo ook Poppea, de vrouw van keizer Nero, hoewel niet offi-